

Ontwikkeling van volhoubare toerisme as oplossing vir landelike armoede in Suider-Afrika

Rowan Albertyn

'n Werkstuk ingehandig vir die gedeeltelike voldoening van die voldoening van die Meestersgraad in Stads-en Streekbeplanning aan die Universiteit van Stellenbosch.

STUDIELEIER: DR. W. P. PIENAAR
MAART 2002

VERKLARING

Ek, die ondergetekende, verklaar hiermee dat die werkstuk my eie oorspronklike werk is en wat nog nie voorheen in sy geheel ingehandig is vir 'n graad by enige universiteit nie.

.....
Handtekening

.....
Datum

OPSOMMING

Meer as die helfte van Suider-Afrika se bevolking leef in landelike gebiede en voer 'n marginale bestaan. Hulle is aangewese op die natuurlike hulpbronne wat tot hulle beskikking is vir hulle voortbestaan. Die hulpbronne is hernubaar maar word tans vinniger verbruik as wat dit vervang word. Die druk wat die arm landelike bevolking op die natuur plaas kan nie volgehou word nie.

In 1987 het die begrip “volhoubare ontwikkeling” die lig gesien. Die beginsel van die konsep is om ontwikkeling te laat geskied sodat daar aan die behoeftes van die hede voldoen word sonder om die behoeftes van die toekomstige geslagte te belemmer. Volhoubare ontwikkeling stel 'n lewenswyse voor wat nie net die natuur preserveer nie, maar ook die sosiale en kulturele sy van 'n gemeenskap.

Die toerismebedryf in Suider-Afrika het baie potensiaal, en is steeds besig om te groei. Ekotoerisme, die idee van natuur-gebaseerde toerisme wat kan bydra tot die verbetering van sosio-ekonomiese toestande en bewaring van die omgewing, het toegeneem in die laaste tien jaar. Indien ekotoerisme reg bestuur word, kan dit vir 'n groot deel van die landelike bevolking 'n uitkoms tot armoede bied terwyl die natuur bewaar word.

Daar is organisasies wat konsentreer op volhoubare landelike ontwikkeling en wat die gemeenskap bekend stel aan die voordele en potensiaal van die toerismebedryf. Daar het reeds verskeie gemeenskappe betrokke geraak in die toerismebedryf met groot welsae.

Hierdie studie is 'n oorsig van bestaande literatuur oor die rol van toerisme en spesefiek, ekotoerisme in volhoubare ontwikkeling in landelike dele.

SUMMARY

More than half of the population of Southern Africa live in rural areas and lead a marginal existence. They are dependant on natural resources that are to their disposal for their survival. The resources that they use are renewable but are currently exploited faster that it can be replaced. The pressure that the rural populations are placing on nature cannot be sustained.

The concept of “sustainable development” came into being in 1987. The principle of this new concept was to permit development as to meet the needs of the present without compromising the ability of future generations to meet their own needs. Sustainable development proposes a lifestyle that preserve nature as well as social and cultural characteristics of a community.

The tourism industry of Southern Africa has great potential and is still growing. Ecotourism, the idea of nature based tourism that will benefit both the socio-economic circumstances of the community and conservation, have increased in the past ten years. If ecotourism is managed correctly, it can be the answer to poverty in many rural communities and at the same time conserving nature.

There are organisations that concentrate on sustainable rural development and that introduce communities to the potentials and benefits of the tourism industry. There are already communities that adopted this new paradigm with great success.

The aim of this study is to make people conscious to the problem of rural poverty and the impacts it has had on the environment already. Secondly the study also presents a solution to rural poverty by the development of tourism in rural communities.

BEDANKINGS

Dr. W. P. Pienaar vir sy leiding en geduld.

My ouers wat 'n liefde vir die natuur en vir die mense van Afrika in my gekweek het.

My vriende wat die blaaskanse tussen die studies die moeite werd gemaak het.

Charlie Mtsweni en sy familie.

LYS VAN AFKORTINGS

CAMPFIRE - Communal Areas Management Program for Indigenous Resources

IUCN – International Union for Conservation of Nature and Natural Resources

KMMO - Klein, medium en mikro ondernemings

PSLSD – Project for Living Standards and Development

ROBP – Raadgewende Beleidsprogram

SA-PPA – South African Participatory Poverty Assessment

UNDP - United Nations Development Program

UNEP – United Nation Environmental Program

VN WTO – Verenigde Nasies Wêreld Toerisme Organisasie

WCED – World Commission on Environmental Development

WCS – Wolrd Conservation Strategy

WWF – World Wildlife Fund

INHOUDSOPGAWWE

Hoofstuk 1: Inleiding

1.1 Probleemformulering	1
1.2 Doelstelling	2
1.3 Metodiek	2

Hoofstuk 2: Landelike Armoede in Suider-Afrika

2.1 Inleiding	4
2.2 Wat is landelike armoede?	4
2.3 Die dimensies van armoede	7
2.4 Armoede en menslike ontwikkeling	8
2.5 Inkomste en aktiwiteite	9
2.6 Die ervaring en persepsies van armoede	10
2.7 Die eienskappe van 'n arm huishouding	10
2.8 Die “deprivasie vangnet”	12
2.9 Opsomming	14

Hoofstuk 3: Volhoubare ontwikkeling

3.1 Inleiding	15
3.2 Die geskiedenis van volhoubare ontwikkeling	15
3.3 Die konsep en beginsels van volhoubare ontwikkeling	16
3.3.1 Respek en versorging van gemeenskapslewe	18
3.3.2 Verbetering van lewenskwaliteit	19
3.3.3 Bewaar die aarde se lewenskrag en diversiteit	19
3.3.4 Minimaliseer die uitputting van nie-vervangbare hulpbronne	21
3.3.5 Bly binne die aarde se drakrag	22
3.3.6 Verander persoonlike houdings en gewoontes	23
3.3.7 Stel gemeenskappe in staat om self vir hulle omgewing te sorg	24
3.3.8 Voorsien 'n nasionale raamwerk vir integrasie van ontwikkeling en bewaring	25
3.3.9 Skep 'n wêreld wye alliansie vir volhoubare	

ontwikkeling	26
3.4 Beleidsimplikasies vir volhoubare ontwikkeling	26
3.5 Beleidsaanbevelings vir volhoubare ontwikkeling	27
3.5.1 Bevolking en menslike hulpbronne	28
3.5.2 Voedselsekuriteit	28
3.5.3 Spesies en Ekosisteme	29
3.5.4 Energie	30
3.5.5 Nywerheid: vervaardig meer met minder	30
3.6 Opsomming	31

Hoofstuk 4: Toerisme en Volhoubare ontwikkeling

4.1 Inleiding	33
4.2 Patrone van toerisme in Afrika	33
4.3 Die probleme met toerisme en die verskyning van nuwe vorme van toerisme	36
4.4 Beginsels vir volhoubaarheid in toerisme	38
4.4.1 Ekologiese volhoubaarheid	38
4.4.2 Sosiale volhoubaarheid	38
4.4.3 Kulturele volhoubaarheid	39
4.4.4 Ekonomiese volhoubaarheid	39
4.4.5 Die opvoedkundige element	40
4.4.6 Plaaslike deelname	40
4.5 Opsomming	41

Hoofstuk 5: Ekotoerisme in Suider-Afrika

5.1 Geskiedenis en ontstaan van ekotoerisme	42
5.2 Die omskrywing van die begrip toerisme en ekotoerisme	43
5.3 Vereistes vir ekotoerisme	45
5.4 Ekotoerisme en plaaslike gemeenskappe	46
5.5 Gemeenskap gebaseerde toerisme	47
5.6 Plaaslike beplanning en ontwikkeling	51
5.7 Die ekonomiese waarde van toerisme	53
5.8 Opsomming	54

Hoofstuk 6: Bespreking van reeds bestaande Organisasies in Afrika

6.1 Inleiding	56
6.2 Contour Project Managers	56
6.3 Gallmann Memorial Foundation	57
6.4 Campfire	58
6.5 Allan Savory Centre for Holistic Management	60

Hoofstuk 7: Samevatting	61

Bronnelys	63

HOOFSTUK 1

INLEIDING

1.1 Probleemformulering

Een van Suidelike Afrika se grootste probleme is die tempo waarteen grond, en die produktiwiteit daarvan, verlore gaan as gevolg van oorbeweiding en erosie. In sommige plekke verdwyn grond letterlik in die riviere af soos dit wegspoel na 'n goeie reën bui. Dit verarm nie net die grond nie, maar ook die natuur en uiteindelik die mens. Die rede vir hierdie krisis kan gevind word in die feit dat 'n baie groot deel van die bevolking van Suidelike Afrika bestaansboere is, wat nog baie primitiewe landboumetodes gebruik wat die grond uitput. Al meer bosse word boonop uitgekap om voorsiening te maak vir nuwe weivelde en landerye, aangesien Suid-Afrika tans baie digter bevolk is as 'n paar honderd jaar gelede, toe bestaansboerderye nog goed gewerk het. Beeste en uitheemse gewasse stel ook groter eise aan die grond as natuurlike plante en diere omdat dit deur evolusie aangepas het by die semi-ariëde klimaat in die land (Campfire (internet bron) - geen datum: 1).

Die mense van Afrika is grotendeels ongeskoold. Hierdie lae geletterdheidsvlakke, tesame met sterk tradisies, maak dat hulle nie ontvanklik is vir landbouvoorligting nie. Nuwe landboumetodes word nie maklik aanvaar nie, omdat die skade wat deur bestaande praktyke aangerig word nie ten volle besef word nie. Primitiewe landboumetodes belemmer (ten spyte van die groot hoeveelheid boere) ook groei in die landbousektor. Die landbousektor het, ekonomies, die laaste dertig jaar met 'n gemiddeld van slegs 2 persent per jaar gegroei, teen 'n bevolkingsgroei van 3 persent per jaar (Carter 1998:1).

Hulle besef ook nie dat vuurmaakhout 'n uitputbare hulpbron is, en dat die oormatige gebruik daarvan bydra tot ontbossing wat tot erosie en grondverlies lei, nie. Woude in Afrika word teen 'n tempo van tussen 3.5 miljoen tot 5 miljoen hektaar per jaar vernietig. Die addisionele impakte van hierdie vernietiging van woude, is 'n afname in biodiversiteit, die vernietiging van plant en dier lewe, en kwesbare natuurlike areas Carter 1998: 1).

1.2 Doelstelling

Die doel van hierdie studie, is om toerisme as 'n alternatiewe bron van inkomste (wat minder destruktief vir die natuur is) aan die landelike bevolking voor te stel. Dit beteken egter nie dat toerisme die huidige bestaanslandbou moet vervang nie. Deur toerisme as alternatiewe bron van inkomste aan landelike mense te bied, kan die druk wat op die natuur geplaas word op 'n wyse verminder word wat armoede in landelike gebiede kan verlig. Die volgende onderwerpe sal in hierdie studie aangeraak word:

- 'n Oorsig van die omvang van landelike armoede in Suider Afrika.
- Die bestudering van volhoubare ontwikkeling binne die konteks van hierdie studie, deur middel van 'n literatuur oorsig.
- Die integrasie van toerisme, die natuur en volhoubare ontwikkeling.
- Die bestudering van ekotoerisme, hoe dit werk en waar dit toegepas word in Suider Afrika.
- 'n Studie van soortgelyke ontwikkelingsprojekte in Afrika.
- Die doeltreffendheid en haalbaarheid van hierdie tipe ontwikkeling.

1.3 Metodiek

Die bestudering van die probleem is voorafgegaan deur 'n uitgebreide literatuuroorsig, wat die omvang van landelike armoede en die degradering van die fisiese bodem ondersoek het. Literatuurstudies is ook oor volhoubare ontwikkeling

en ekotoerisme gedoen, en daar is na organisasies op die internet gekyk wat dieselfde soort opheffingswerk in Afrika (bv. Kenia en Zimbabwe) doen. Idees is ook ingewin oor klein projekte wat aangepak is om die arm landelikes te help om klein ondernemings op die been te bring. Brosjures wat verband hou met die onderwerp is geraadpleeg, en persone wat by derglike projekte betrokke is, is gekontak om meer inligting in te win oor die industrie of organisasie.

HOOFSTUK 2

LANDELIKE ARMOEDE IN SUIDER-AFRIKA

2.1 Inleiding

In 'n toespraak van President Thabo Mbeki, op 25 Junie 1999, waarin hy spesifiek aandag gegee het aan die kwessie van landelike armoede, het hy gesê:

“Die landelike gebiede van ons land verteenwoordig die grootse konsentrasie van armoede. Geen strewe na ‘n lewe van menswaardigheid kan gemaak word, vir mense as ‘n geheel, as ons nie hierdie landelike gebiede ontwikkel nie” (Carter 1998: 1).

Daar word beraam dat ongeveer 17 miljoen mense, of 45% van die land se bevolking in areas woon wat as landelik geklassifiseer word. Van die 17 miljoen mense in landelike gebiede, leef ongeveer 70% in toestande wat al beskryf is as onvoldoende en ondraaglik in terme van hulle toegang tot voldoende skuiling, water, krag en sanitasie (May 1998:211-212). Die meeste van hierdie mense het geen vaste inkomste nie, en is slegs beskikbaar vir goedkoop arbeid of is afhanklik van hul pensioen. Sommige van die arm mense het familie wat in die stede woon en hulle onderhou, ander begin 'n klein besighede, soos 'n spaza of 'n sjebeen (Carter 1998:1). Teen die huidige tempo van verstedeliking, bestaan daar ook die moontlikheid dat die armoede op die platteland na die stede kan verskuif.

2.2 Wat is armoede ?

Armoede kan gedefinieer word as die onvermoë om 'n minimum lewenstandaard te handhaaf, gemeet aan die basiese verbruikersbehoefte en of die inkomste om dit te

bevredig, asook die mate van kwesbaarheid, gesondheidstoestand, onderrig en magteloosheid wat die individu ervaar. Armoede het verskeie dimensies wat mekaar beïnvloed en ondersteun. Daar kan onderskei word tussen twee soorte armoede, nl: absolute armoede en relatiewe armoede.

Absolute armoede verwys na 'n bepaalde lyn waaraan armoede gemeet word. Mense onder die lyn is onderhewig aan absolute armoede. In Suid-Afrika word 40% van alle huishoudings as arm beskou. Relatiewe armoede word gemeet teen ander gemeenskappe of lande, en 'n bepaalde gemeenskap se welvaart word dan gemeet aan dié van ander gemeenskappe.

Armoede word dus nie net in terme van inkomste gemeet nie, maar ook aan die beskikbaarheid van gesondheidsdienste en opvoeding asook die kwesbaarheid van die betrokke persone in terme van gebeure buite hulle beheer (bv. natuurrampe, droogtes en politieke veranderinge) en die persone se magteloosheid. Die meerderheid van Suid-Afrika se armes bly in landelike gebiede, en die armoedegaping (die jaarlikse bedrag wat vereis word om die armes bo die armoedelyn te kry) het reeds in 1995 ongeveer R28 miljoen beloop. Van hierdie bedrag sou 76% in landelike gebiede aangewend word. Armoede is oneweredig versprei in die 9 provinsies van Suid-Afrika se. Provinsiale armoede is die hoogste in die Oos-Kaap, gevolg deur die Noordelike Provinsie, Vrystaat, Noord-Kaap, Noordwes en Mpumalanga. Gauteng en Wes-Kaap het die laagste armoede in die land. Armoede is nie beperk tot slegs een ras nie, maar is wel gekonsentreerd onder swartes. Ongeveer 61% die swart bevolking is arm, vergelykend met die 38% van die kleurlinge, 5% van die Indiërs en 1% van die blankes. Ongeveer drie uit elke vyf kinders lewe in arm huishoudings, en baie van hulle is blootgestel aan huishoudelike en openbare geweld, wanvoeding en inkonsekwente opvoeding en onderrig. Binne huishoudings is dit die vroue wat die armste is (60%). Dit beklemtoon die essensie van ontwikkelingsprogramme onder vroue, veral in die landelike gebiede (May 1998:5).

Tabel 2.1 Eienskappe van verskillende klasse van armoede

Armoede klas	Persentasie van huishoudings	Oorheersende aktiwiteit	Gemiddelde inkomste per maand (R)	% Toegang tot grond
gemarginaliseerd	4.3	landbou 81%	191	36
van welsyn afhanklik	11.5	pensioen uitbetalings 95%	195	35
van toelae afhanklik	25.1	uitbetalings 64%	256	36
van salaris afhanklik sekondêr	19.8	salarisse 96%	415	10.1
van salaris afhanklik primêr	13.6	salarisse 98%	507	10.2
gemengde inkomste met sekondêre salaris	15.8	gelyk verspreid 20% - 30%	238	31
gemengde inkomste met primêre salaris	8.1	salarisse 72%	376	30
entrepreneurskap	1	self werk 70%	631	28

Bron: Carter (1998:12)

Die gemarginaliseerde klas verdien die minste van al die klasse in die bogenoemde tabel, maar hulle het die grootste persentasie toegang tot grond. Volgens die verhouding tussen grondgebruik en inkomste is hierdie klas dus die onekonomieste wat grondgebruik betref. Die armoede klas wat die grootste inkomste verdien is die entrepreneurs. Slegs een persent van al die arm huishoudings val binne hierdie klas. Die grootste persentasie van die arm huishoudings is afhanklik van toelae van die regering wat dus 'n finansiële las vir die staat is.

Armoede is nie 'n statiese toestand waarin individue, huishoudings en gemeenskappe verkeer nie. Daar is wel mense wat permanent arm is, maar ander beweeg in en uit 'n toestand van armoede as gevolg van hulle lewenssiklus en ander veranderinge. Om

hierdie rede word die dinamiese konsep van kwesbaarheid wat tot armoede toegepas word gebruik om die prosesse van verandering te verstaan. Die kwesbaarheid as gevolg van armoede, word teëgewerk deur bates te versamel en hulle te bestuur op so 'n wyse dat 'n volhoubare bestaan gemaak kan word. Armoede is egter nie net 'n gebrek aan bates en die vermoë om dit te bestuur nie, maar ook 'n gebrek aan die vermoë om strategieë te bedink om rampe en krisisse te hanteer (May 1998: 10).

Afgesien van die gebrek aan materiële hulpbronne, ly die armes ook aan die gebrek om hulle lewenstyl te kies. Hulle het nie die keuse of hulle meer of minder groente of vleis wil eet nie, maar moet tevrede wees met wat hulle het, gewoonlik in onvoldoende hoeveelhede. Hulle leef onwillekeurig in toestande wat nie voldoen aan 'n aanvaarbare lewenstandaard nie.

Die landelike gebiede van Suider Afrika ly onder 'n nalatingskap van onvoldoende produksie- en beleggingsbesluite van die staat en die landelike bevolking, wat veroorsaak het dat min geld deur die landelike gebiede beweeg. Daar is 'n groot agterstand in die landelike gebiede wat infrastruktuur betref. Dit maak hierdie gebiede oneffektief, en bemoeilik ontwikkeling (May 1998:7).

2.3 Die dimensies van armoede

Armoede word gemeet in verskillende dimensies wat mens 'n breë oorsig gee oor die individu se ervaring daarvan. Dit toets ook die formulering en hipoteses van die oorsaak van armoede. Wat volg is die verskillende dimensies van armoede en hoe hulle gemeet word.

Inkomste armoede.

Die gebruik van inkomste om armoede te meet is die oudste maatstaf vir kwantitatiewe analises. Omdat dit gebaseer is op nasionale verteenwoordigende steekproewe, kan gevolgtrekkings maklik gemaak word van die kondisies en veranderings van armoede op nasionale vlak. Inkomste weerspieël ook tot 'n groot mate die sosiale welstand van die huishouding, dit sê dus baie meer as net dat die huishouding 'n swak of goeie inkomste het.

Gesondheid en opvoeding.

Die meting van armoede deur gezondheid en opvoeding het al net so lang geskiedenis soos inkomste armoede. Wanneer sterftesyfers en gezondheid vergelyk word sal 'n mens merk dat daar 'n sterk korrelasie is. Hoe swakker die gemeenskap se gezondheid in die algemeen is, hoe hoër is die sterftesyfer. Die selfde geld vir die vergelyking van opvoeding en armoede. Armer gemeenskappe se opvoedingspeil is baie laer as die van meer gegoede gemeenskappe. Die gebruik om armoede te meet aan gezondheid en opvoeding word dikwels gebruik deur internasionale ontwikkelingsorganisasies soos die Verenigde Nasies se ontwikkelingsprogram en die Wêreldbank.

Kwesbaarheid

Die gebruik om kwesbaarheid aan te wend as 'n maatstaf is sinvol, omdat daar duidelike ooreenkomste is tussen kwesbaarheid en armoede. Arm mense is baie meer uitgelewer aan natuurrampe, politieke onstabiliteit en verandering as ander mense. Kwesbaarheid is egter 'n moeilike begrip om te meet omdat dit baie dinamies is. Dit kan nie gemeet word deur een maal na 'n huishouding te kyk nie maar 'n studie sal oor 'n paar jaar moet geskied om die kwesbaarheid te meet.

Magteloosheid

Die begrip kan gemeet word deur te kyk na die verskeidenheid en beskikbaarheid van deelname, soos stem en openbare vergaderings en opnames vir die mense van die gemeenskap om hulle probleme en voorstelle te lig. (May 1998: 17).

2.4 Armoede en menslike ontwikkeling

Daar is 'n baie sterk korrelasie tussen lewenstandaard en vlakke van onderrig. Die koers van armoede onder mense met geen onderrig nie is 69%, teenoor die 54% van mense met laerskool onderrig, 24% onder mense met sekondêre opleiding en slegs 3% van mense met tersiêre onderrig. Daar is ook 'n korrelasie tussen armoede en swak gezondheid. Dit is moeiliker om te meet en toegang tot gesondheidsdienste is

spesifiek tot sekere sosiale en omgewing situasies, maar dit is duidelik dat arm kinders 'n groter agterstand in fisiese groei ervaar teenoor ander kinders (May 1998: 18).

Armoede en werkloosheid het ook 'n sterk korrelasie: 55% van die mense in arm huishoudings is werkloos, vergelykend met die 14% van meer welaf huishoudings (May 1998: 21).

2.5 Inkomste en aktiwiteite

Landbou en meer spesifiek bestaanslandbou is een van die hoof aktiwiteite wat beoefen word in die landelike dele.

PSLSD (*Project for Statistics on Living Standards and Development*) maak dit moontlik om 'n paar aktiwiteite te identifiseer waarmee landelike huishoudings in Suid-Afrika 'n inkomste genereer. Dit sluit die volgende in:

- **Landbou**, vir eie gebruik of vir verkoop
- **Klein en mikro ondernemings**, bv. die maak van klere en kunsvoorwerpe, en dienste soos kinderoppassing, geldleenskemas en seisoenale arbeid.
- **Loon arbeid**, wat seisoenale arbeiders en pendel arbeiders insluit.
- **Eise van die Staat**. Suid-Afrika het 'n goeie pensioen sisteem wat goeie dekking bied aan ouer mense in landelike areas. Pensioentrekkings en ongeskiktheidspensioene is 'n integrale deel van die landelike bevolking se inkomste.
- **Afhanklikheid van huislede en lede van die gemeenskap** se pendelwerk in die stede. Die meeste plattelandse families het 'n familielid, wat na die stede toe gegaan het om te gaan werk, wat hulle onderhou met sy of haar inkomste.
- **Onwettige aktiwiteite**. Baie huishoudings genereer 'n inkomste uit aktiwiteite wat as onwettig geag word, bv. dwelmhandel, prostitusie en kleinskaal misdaad.
- **Onbetaalde arbeid** word veral rondom die huis deur vroue gedoen om geld te spaar.

Volgens die studie deur PSLSD is daar drie algemene broodwinningsmetodes: eerstens om staat te maak op geld vanaf familieleden in die stede; tweedens op die pensioen wat hulle van die staat ontvang; en laastens, om die arbeidsmark te betree (Carter 1998:7-9).

2.6 Die ervaring en persepsies van armoede

Statistieke sê nie baie oor die werklike ervaring van armoede nie, maar die kwalitatiewe data van 'n studie gedoen deur South African Participatory Poverty Assessment (SA-PPA), toon dat armoede voortdurende swak gesondheid, moeisame en soms gevaarlike werk vir lae inkomste, insluit. Armes het geen mag om verandering te laat geskied nie, en hulle ly dikwels aan hoë vlakke van stres. Armoede sluit ook konstante emosionele stres in as gevolg van geweld wat 'n onmisbare lewens los in die mense se lewens.

In hulle daaglikse bestaan is daar vele take wat verrig moet word, veral vir die vroue, wat verantwoordelik is vir die versorging van die kinders, die skoonmaak van die huis, aandra en opwarming van water, die was en stryk van klere, die versamel van vuurmaakhout, voorbereiding van die kos en was van die skottelgoed. Hierdie take moet alles gedoen word en daar moet nog omgesien word na die bestaansboerdery ook (May 1998: 28).

2.7 Die eienskappe van 'n arm huishouding

'n Arm huishouding het min bates. Die hut, huis of skuiling is klein en is gebou van organiese materiaal wat maklik bekombaar is, bv. hout, modder, gras, riete, palmlare of diervelle. Daar is min meubels, en slegs soms 'n bed. Meesal word matte en velle gebruik om op of onder te slaap. Ander toerusting bestaan uit kookpotte en ander huishoudelike gereedskap. Daar is swak of geen sanitasie geriewe nie. Die huishouding besit geen grond nie of besit so min dat bestaansboerdery skaars moontlik is. Soms besit die gemeenskap grond wat gedeel moet word. Hulle besit

gewoonlik kleinvee of beeste en donkies wat op die beperkte of gesamentlike grond moet wei. Oorbewyding van die weiveld is algemeen, en dit lei tot die verswakking van die veldkwaliteit en erosie. Klere is oud en deurgedra. familie arbeid het lae produktiwiteit, indien die huishouding boer is dit op marginale skaal, indien hulle nie boer nie is hulle aangewese op die welwillendheid van familielede wat werk in die stede (Chambers 1989: 108).

Die huishouding se voorraad en vloei van kontant en kos is laag, onbetroubaar, seisoenaal en onvoldoende. Die huishouding is gewoonlik afhanklik van een werkgewer vir wie meeste van die werk gedoen word. Al die familielede werk, behalwe die wat te jonk, te oud of te siek is. Vroue werk lang ure aan huishoudelike take (Chambers 1989: 109).

Die huishouding is fisies swak. Daar is 'n hoë mate van afhanklikheid van die gesonde volwassenes. Die hoë verhouding afhanklikes tot die gesondes is as gevolg van verskeie redes: daar is nie 'n man in die huishouding nie en die vrou wat dan die hoof van die huishouding is, het reeds verantwoordelikhede soos die grootmaak van die kinders, kook, die aandra van water en vuurmaakhout en ander huishoudelike take; of dit is 'n stadium waar daar kinders is wat baie tyd in beslag neem, maar wat nog te klein is om self by te dra tot die huishoudelike take; of die volwassenes is te swak as gevolg van siektes of ongelukke; of as gevolg van vroeë sterftes van ander volwassenes; of as gevolg van volwassenes wat migreer het op soek na werk, en hulle kinders by vriende of familie agtergelaat het. Die huishouding is seisoenaal ondervoed en van die lede word meer verswak deur parasiete, siektes as gevolg van swak hiëgehene, en wanvoeding (Chambers 1989: 110).

Die huishouding is geïsoleerd van die buitewêreld. Die ligging is of in 'n area ver weg van die dorp en kommunikasie geriewe af, of in die dorp, maar verwyder van die handelsentrums, werk en informasie. Dikwels is die mense ongeletterd en sonder televisie of 'n radio wat hulle nie goed ingelig kan hou oor die gebeure in en buite die omgewing nie. Die kinders gaan dikwels nie skool nie, of gaan wel maar min gaan tot matriek. Lede van die huishouding kry nie informasie oor publieke vergaderings

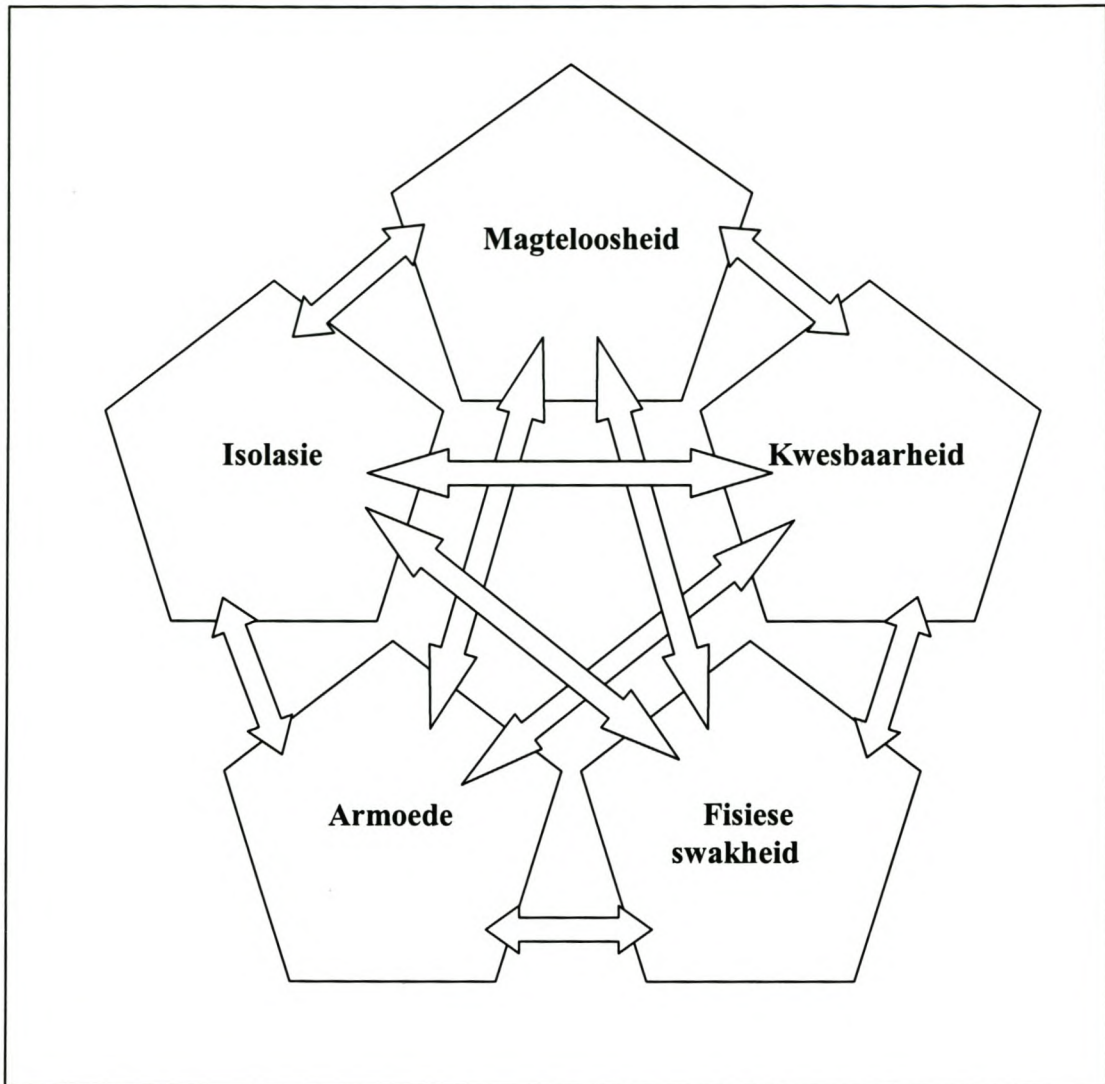
nie. Indien hulle wel die vergaderings bywoon neem hulle selde deel omdat hulle geïntimideerd voel weens 'n gebrek aan inligting en geletterdheid (Chambers 1989: 110).

Die huishouding is kwesbaar omdat hulle min buffers het teen gebeurlikhede. Daar word aan behoeftes voorsien met karige reserwes wat verkry is deur verminderde gebruik en afstry van pryse op verbruikersgoedere. Die resultaat van 'n ramp, misoeste, droogte, 'n huis of hut wat afbrand, 'n ongeluk, siekte of 'n begrafnis is die verarming van die huisgesin. Dit lei gewoonlik tot die verkoop van bates – grond, vee, kookpotte, gereedskap, juwele, 'n oes wat nog op die land staan, of arbeid (Chambers 1989: 110).

Die huishouding is magteloos. Onbewus van landswette en sonder regsadvies, maak arm mense 'n maklike teiken vir mense met meer mag. 'n Arm individu se posisie is swak tydens onderhandelings, as gevolg van 'n gebrek aan kennis en advies, in terme van die gebruik van sy arbeid of die verkope van sy produkte, oeste of ander bates. Hulle word maklik uitgebuit deur handelaars, amptenare en landhere. Omdat die arm huishoudings bewus is van die mag wat die ryker mense het, vermy hulle dikwels politieke aktiwiteite wat toekomstige werksmoontlikhede, huur, lenings en beskerming mag beïnvloed (Chambers 1989: 110-111).

2.8 Die “deprivasie vangnet”

Die ineengestremdeheid van die eienskappe van arm huishoudings maak die probleem van armoede selfs meer ingewikkeld. Die faktore wat lei tot armoede vorm 'n siklus. Met ander woorde, die gevolg van armoede verander na die oorsaak van armoede. Daar is dus nie eintlik 'n begin of 'n einde aan die proses nie, want dit vorm 'n kringloop. Daar word gepraat van die deprivasie vangnet.

Figuur 2.2 Die Deprivasie vangnet

Bron: Chambers 1989: 112

‘n Voorbeeld van ‘n deprivasie vangnet is uitgebeeld in fig. 2.2

Armoede dra by tot die huishouding se fisiese swakheid deurdat daar ‘n gebrek aan voedsel, ‘n lae immuniteit teen infeksies en ‘n onvermoë om vir mediese dienste te betaal. Dit lei tot isolasie omdat die gesin nie die onderwys wat beskikbaar is kan bekostig nie. Hulle kan ook nie ‘n radio of ‘n fiets bekostig, wat moontlik die isolasie in ‘n mate kan verbreek nie.

Isolasie vererger armoede deurdat dienste nie by diegene uitkom wat in verafgeleë dorpieë woon nie. Verafgeleë gebiede word dan ook meer geteister deur misoeste en droogtes omdat hulle nie beskik oor goeie landboumetodes en kennis nie. Isolasie beteken ook geen kontak met politieke leiers wat dalk iets kan doen om hulle te help nie. Geïsoleerde mense dra ook min kennis van die politiek en hoe dit werk. Dit veroorsaak dat hulle nie verstaan hoekom hulle arm is nie, en hulle sukkel dus ook om uiting te gee aan hulle ware behoeftes.

Kwesbaarheid skakel met armoede omdat arm mense min buffers het teen rampe soos droogtes, oorstromings en brande, asook veranderings soos in die politiek wat hulle indirek kan beïnvloed.

Arm huishoudings is dikwels magteloos omdat hulle onkundig is, en vorm dus 'n maklike teiken is vir uitbuiting, en die rede vir hulle onkundigheid is omdat hulle geïsoleerd lewe.

2.9 Opsomming

Die uitdaging om landelike armoede te verlig is enorm, en baie kompleks. Omdat armoede so dinamies is moet dit eerder gesien word as 'n probleem wat bestuur moet word, as een wat vinnig opgelos kan word. Daar bestaan 'n geweldige potensiaal vir groei in die landelike gebiede, maar om 'n sukses daarvan te maak moet noukeurige uitvoerbaarheidstudies gedoen word. Die sleutel tot suksesvolle ontwikkeling en uitwissing van armoede in die langtermyn, lê by volhoubaarheid.

Hoofstuk 3

Volhoubare ontwikkeling

3.1 Inleiding

Die konsep van volhoubare ontwikkeling het ontspring uit die siening dat mense besig is om die natuurlike hulpbronne van die aarde vinniger te verbruik as wat die aarde dit kan voorsien. Die vernietiging van die omgewing en natuurlike hulpbronne sal gevolge inhou vir die toekoms wat tans nog onsigbaar is, of wat 'n prentjie skets van 'n baie sombere toekoms, soos die kweekhuis effek of die vernietiging van die osoonlaag.

3.2 Die geskiedenis van volhoubare ontwikkeling

Met die eerste groot samesprekings van die Verenigde Nasies oor die omgewing (Stockholm 15-16 Junie 1972), was daar 'n ernstige gevoel van weersin aan die kant van die Suidelike nasies teen die hegemonie van die Westerse afgetrokkenheid in die omgewingsdebat en -beleide. Met hierdie konflik is daar tot die besef gekom dat die omgewing nie bewaar kan word ten koste van derdewêreld ontwikkeling nie. Na die afloop van die konferensie is die UNDP in die lewe geroep, en 'n hele reeks internasionale konferensies is gehou wat gehandel het oor die verhouding tussen ontwikkeling en die omgewing. Die 1972 konferensie in Stockholm het die raamwerk gevorm vir die ontwikkeling van die idees vir volhoubare ontwikkeling in die WCS. In die WCS, wat voorberei is deur die IUCN, UNEP en die WWF, is die sentrale konsep "volhoubare ontwikkeling", wat omgewingskwessies integreer met ontwikkelingsbeplanning. In 1987 was hierdie idees neergelê in die verslag van die WCED, genaamd: *Our common future*, onder die leiding van Gro Harlem Brundtland.

Hierdie verslag het groot publieke erkenning vir die noodsaaklikheid van volhoubare ontwikkeling gevestig (Voges 1999:28).

3.3 Die konsep en beginsels van volhoubare ontwikkeling.

In die 1987 verslag van die WCED, wat gelei is deur Gro Harlem Brundtland, interpreteer hy volhoubare ontwikkeling as ontwikkeling wat voorsiening maak vir die behoeftes van die hede sonder om prys te gee aan die behoeftes van toekomstige ontwikkeling (WCED 1987:43). Die huidige generasie moet voorsien aan hulle eie behoeftes deur produktiwiteit te verhoog en billike ekonomiese, sosiale en politiese geleenthede vir almal verseker, terwyl hulle die volgende generasie met ten minste net so veel menslike en natuurlike hulpbronne laat as wat die vorige generasie aan hulle nagelaat het (Voges 1999:3). Volhoubare ontwikkeling is 'n proses van verandering waar hulpbronverbruik, ekonomiese beleid, tegnologiese ontwikkeling, bevolkingsgroei en institusionele strukture in ewewig is, en mekaar sal versterk in die huidige en toekomstige potensiaal in menslike vooruitgang (WCED 1987:46). Die bewaring van die natuur is dus nie 'n remskoen vir ontwikkeling en vooruitgang nie, maar moet gereken word as die basis daarvan.

“Sustainable development: development that is likely to achieve lasting satisfaction of human needs and the improvement of the quality of human life”

(Robert Allen, *How to Save the World*, London: Kogan Page, 1980)

“In broad terms the concept of sustainable development encompasses:

1. Help for the very poor because they are left with no option other than to destroy the environment;
2. The idea of self-reliant development, within natural resource constraints;
3. The idea of cost-effective development using different economic criteria to the traditional approach; that is to say development should not degrade environmental quality, nor should it reduce in the long run;
4. The great issues of health control, appropriate technologies, food self-reliance, clean water and shelter for all;
5. The notion that people-centred initiatives are needed; human beings, in other words, are the resources in the concept.”

(Mustafa Tolba, *Sustainable Development: Constraints and Opportunities*, London: Butterworth, 1987)

“The sustainable society is one that lives within the self-perpetuating limits of its environment. That society ... is not a “no growth society ... It is rather, a society that recognizes the limits of growth ... and look for alternative ways of growing”.

(J. Coomer, *Quest for a Sustainable Society*, Oxford: Pergamon, 1979)

“The term sustainable development suggests that the lessons of ecology can, and should, be applied to economic purposes”.

(Michael Redclift, *Sustainable development: Exploring the Contradictions*, London: Metuen, 1987)

“ In principle, such an optimal (sustainable growth) policy would seek to maintain an “acceptable” rate of growth in per-capita real incomes without depleting the national capital asset stock or the natural environmental asset stock”.

(R.K. Turner, *Sustainable Environmental Management*, London: Belhaven, 1988)

Figuur 3.1 Definies vir volhoubare ontwikkeling

Bron: Eliot (1994: 3)

In 'n gesamentlike verslag van 1991, wat in 1997 opgedattee en hersien is vir Suid-Afrika deur John Yeld, van die UNDP, IUCN en WWF word volhoubare ontwikkeling gedefinieer as “die verbetering van menslike lewenskwaliteit terwyl daar binne die perke van die ondersteunende ekosisteme gehou word” (Yeld 1997: 15). Die nege beginsels van volhoubare ontwikkeling, wat die verslag (*Caring for the earth*) voorstel, is afhanklik van die menslike plig om na 'n harmonieuse bestaan te soek tussen mense en tussen mense en die natuur. Die grondslag van die nege reëls is “dat mense mekaar moet ondersteun, mededeelsaam moet wees en moet omsien na die aarde”. Die nege beginsels vir die vestiging van 'n volhoubare gemeenskap is (Yeld 1997:15):

- Respek en versorging van gemeenskapslewe.
- Die verbetering van lewenskwaliteit.
- Bewaar die essensie van die aarde en sy diversiteit.
- Minimaliseer die uitputting van nie-vervangbare hulpbronne.
- Bly binne die aarde se drakrag.
- Verander persoonlike houdings en gewoontes.
- Stel gemeenskappe in staat om self vir hulle omgewing te sorg.
- Voorsien 'n nasionale raamwerk vir integrasie van ontwikkeling en bewaring.
- Skep 'n wêreldwye alliansie vir volhoubare ontwikkeling.

3.3.1. Respek en versorging van gemeenskapslewe.

Hierdie beginsel kan gesien word as die hoeksteen van die volgende agt beginsels. Dit het die uitgangspunt dat dit elke persoon se plig is om te sorg vir sy medemens en vir sy omgewing, en dat nie een van die twee afgeskeep mag word nie. Die natuurlike omgewing word daagliks meer beïnvloed deur menslike gedrag, dit is dus net 'n kwessie van goeie etiek en gesonde verstand wat mens laat besef dat ons eie toekoms afhang van hoe goed ons die omgewing bewaar en oordeelkundig ontwikkel. Selfs plant en dierspesies wat nie die mens direk bevoordeel of affekteer nie, moet met respek behandel en bewaar word. Die natuur moet bewaar word in sy eie reg en nie net omdat dit die menslike bestaan kan beïnvloed nie. Dit is nodig dat mense

besef dat hulle deel is van 'n groter gemeenskap van lewe en bewus word van die gevolge van hulle dade.

Menseregte is die boustene van demokrasie en elke mens is geregtig op gelykheid, menswaardigheid, lewe, vryheid en sekerheid van persoon, privaatheid, die vryheid van spraak, denke en geloof, vryheid van beweging en verblyf, vryheid van bedryf, beroep of professie, en die omgewing en die beskerming daarvan (Grondwet 1996:9-11). Menseregte behels nie net regte nie, maar ook die verantwoordelikheid van die mense teenoor hulle omgewing. Die grondwet beskerm nie net die mense nie, maar bind hulle ook om beter na hulle omgewing om te sien.

3.3.2. Die verbetering van lewenskwaliteit.

Daar is volgens Yeld (1997: 17) drie tipes ontwikkeling. Eerstens is daar ontwikkeling wat mense in staat stel om te oorleef, die tweede een is om geld te maak vir persoonlike verryking, en derdens is daar ontwikkeling wat mense toelaat om gesonde en gelukkige lewens te leef. Die sukses van die laasgenoemde ontwikkeling kan gemeet word aan lewensverwagting, kindersterftes, geletterdheid, toegang tot skoon water, sanitasie en onderwys, vlakke van indiensneming, toegang tot goedere en dienste soos elektrisiteit. Soms is die resultate nie so maklik meetbaar nie, soos in die kwaliteit van die omgewing en kulturele en geestelike verryking.

Mense is, in 'n mindere of meerdere mate, daartoe in staat om hulle toekoms te vorm, afhangende van hulle sosiale, politiese en kulturele erfenis. Dit is egter die plig van die staat om seker te maak dat sosiale- en omgewingsprogramme beskikbaar is wat verseker dat alle landsburgers 'n regverdige kans gegun word om hulle volle potensiaal te bereik. Hierdie prinsiep vereis dat onderwys, grond en hulpbronne vir almal ewe toeganklik moet wees. Soos in meeste ontwikkelende lande, het vroue in Suid-Afrika slegs beperkte toegang gehad tot inkomste, grond, onderwys, gesondheidsdienste en informasie, en het hulle die meeste gelyk as gevolg van armoede in die verlede. Die uitroei van geslagsdiskriminasie moet voorkeur geniet wanneer daar gepoog word om die lewenskwaliteit van mense in Suid-Afrika te verbeter.

3.3.3. Bewaar van die aarde se lewenskrag en diversiteit.

Omdat die fisiese voorkoms van die aarde voortdurend verander, moet die kapasiteit van die ekosisteme gehandhaaf word. Dit beteken dat:

- die lewensonderhoudende sisteme wat die natuur voorsien bewaar moet word soos by voorbeeld die ekologiese prosesse wat die klimaat vorm, skoon water en lug, die hersirkulering van belangrike elemente soos stikstof en suurstof, die voorsiening van vrugbare grond en die handhawing van 'n gesonde planeet in die algemeen,
- die bewaring van die diversiteit van lewe op aarde gehandhaaf word en
- die versekering dat alle verbruik van hernubare hulpbronne op 'n volhoubare wyse aangewend word.

Menslike aktiwiteite verander die ekologiese prosesse van die aarde op 'n astronomiese skaal deur besoedeling en die verandering of verwoesting van sensitiewe ekosisteme. Kweekhuisgasse veroorsaak potensieël katastrofiese klimaatsveranderinge, hoewel die gevolge van die kweekhuis-effek nog debatteerbaar is. Een van die ernstige gevare van globale klimaatsverandering is dat die fotosintese proses van marine plankton geaffekteer sal word, wat die koolstof fiksasie proses sal verander, en sodoende die vrystelling van suurstof in die atmosfeer sal beïnvloed. Indien dit sou gebeur sal dit rampspoedige gevolge inhou vir byna alle vorm van lewe op aarde.

Chloorfluorkoolstof (CFC) gasse is besig om die beskermende osoonlaag in die stratosfeer te vernietig, wat lei tot 'n toename in velkanker veral onder mense in die sonnige dele van die suidelike halfrond. Suur reën beskadig woude, akwatiese lewe, grond, en water word besoedel deur swaar metale en organiese samestellings wat in onbruik verval het.

In Suid-Afrika word daar jaarliks ongeveer 420 miljoen ton industriële en mynbou afval geproduseer. Hiervan is omtrent 1.9 miljoen ton afval wat gevaarlik is as dit in kontak kom met mense, direk of indirek byvoorbeeld deur water of deur die lug.

Alle fauna en flora op aarde wat oor miljoene jare deur evolusie ontwikkel het tot in die hede, het die planeet geskik gemaak vir menslike bewoning. Hulle help om die aards-, mariene- en atmosferiese balans te handhaaf, hulle voorsien al die voedsel, van die materiale vir wonings en geneesmiddele. Maar, sonder genoegsame beskermingsmaatreëls sal binne die volgende twee dekades ongeveer 'n miljoen spesies wêreldwyd uitsterf, wat mense se lewens direk en indirek sal raak. Daar word gereken dat die aarde 'n 1000 maal vinniger spesies verloor as wat evolusie kan voortbring (Yeld 1997: 21).

Hernubare hulpbronne is die basis van meeste van Suid-Afrika se ekonomiese aktiwiteite. Dit sluit water, grond, produkte wat geoes word van die natuur (soos vis, hout, en ander marine produkte soos kelp) en mak diere soos beeste en skape in. As die hulpbronne op die korrekte wyse gebruik word, sal hulle hulleself kan vervang. In baie gevalle word hierdie hulpbronne as gevolg van onkunde of onverantwoordelikheid egter vinniger verbruik as wat dit kan reproduseer. Die sisteem val dan in mekaar, en die gevolge hiervan kan in sekere gevalle nie herstel word nie. 'n Voorbeeld hiervan is die sardynbevolking, wat ná die roekelose eksploitasie in die 1960's nog nooit weer volkome herstel het nie, en dit nadat daar 'n les te leer was van Kalifornië wat ook die ernstige gevolge van ooreksploitasie moes dra, wat tot op die hede nog 'n impak op die Amerikaanse visbedryf het.

Om die aarde se lewenskrag en diversiteit te bewaar, is dit belangrik om besoedeling drasties te verminder. Die bestuur en bewaring van water behoort ook 'n prioriteit te wees, veral omdat Suider Afrika 'n semi ariede klimaat het waar water op meeste plekke nie maklik bekombaar is nie. Dit is ook belangrik om water te bewaar omdat water habitatte baie sensitief is vir ontwikkeling en besoedeling. Daar moet ook gewaak word teen die besoedeling van die see. Spesiale aandag moet gegee word aan

rioolverwerking, die vermindering van afloop van landboustowwe (soos kunsmis) en afvalstowwe van lewende hawe (Yeld 1997: 22-23).

3.3.4. Minimaliseer die uitputting van nie-vervangbare hulpbronne.

Minerale, olie en gas is nie-vervangbare hulpbronne. Hierdie hulpbronne kan nie op 'n volhoubare manier gebruik word soos in die geval van plante, vis en grond nie. Hulle kan egter meer spaarsamig gebruik word en sodoende hulle leeftyd verleng deur die hulpbronne te hergebruik, deur minder van die betrokke hulpbron te gebruik vir die produsering van ander produkte deur nuwe tegnologie aan te wend en om, waar moontlik, eerder oor te skakel na vervangbare hulpbronne om dieselfde funksie te verrig. Dit is noodsaaklik dat hierdie stappe geneem word as al die biljoene mense op aarde 'n kwaliteit lewe wil lei in die toekoms.

In 'n land soos Suid-Afrika waar baie van ons rykdom verkry is deur die ontginning van nie-vervangbare hulpbronne, is dit 'n saak van erns om te beplan vir 'n transformasie na 'n meer volhoubare ekonomie. Suid-Afrika het geweldige groot steenkool reserwes, maar as die ontginning van hierdie steenkool ongekontroleerd voortgaan, sal Suid-Afrika 'n groot aandeel hê in die kweekhuiseffek wat die hele wêreld sal affekteer. Dit word voorgestel dat daar onderhandel moet word met nywerheids-, beleggers- en omgewingsorganisasies, ten einde konsensus te bereik oor die oordeelkundige ontginning van die land se steenkoolreserwes, met inagnome van die globale verantwoordelikheid wat die land het (Yeld 1997: 24-25).

3.3.5. Bly binne die aarde se drakrag.

Die menslike impak op die aarde is afhanklik van twee faktore: die hoeveelheid mense wat daar is op aarde en die hoeveelheid energie wat elke individu verbruik en uiteindelik verwerp as afval. Die aarde het, anders as wat mens wil glo, 'n beperkte hoeveelheid mense wat hy kan dra en hulpbronne wat verbruik kan word. Die drakrag van die aarde kan verhoog word deur tegnologie wat die effektiwiteit van hulpbronverbruik verbeter. Die drakrag kan egter net tot op sekere punt verhoog

word voordat die aarde nie meer sy hulpbronne kan hernu nie, en dus nie meer volhoubaar is nie, met ander woorde.

Bevolkingsgroei is gewoonlik die hoogste in gebiede waar armoede die ergste is, en waar die mense in 'n bouse siklus vasgevang is van wanvoeding, 'n gebrek aan gesondheidsdienste, beperkte opvoedkundige geleenthede en 'n gebrek aan fasiliteite vir gesinsbeplanning (verwys ook na Hoofstuk par. 2.8). Daar moet dus voldoende ontwikkeling wees om die siklus van armoede te verbreek. Dit is nie voldoende vir mense om slegs te oorleef nie. Op hierdie vlak gebruik mense die minste energie en hulpbronne, maar teen geweldige sosiale en fisiese koste. Die ideaal is om vir alle mense op aarde 'n sinvolle en kwaliteit lewe te bied.

Om binne die aarde se drakrag te bly en om die lewenskwaliteit te verbeter moet die staat en gemeenskappe aandag gee aan die volgende:

- Natuurlike hulpbronne moet op 'n volhoubare wyse bestuur word;
- bevolkingsgroei en hulpbronverbruik moet op 'n geïntegreerde wyse aanspreek word,
- oormatige verbruik moet, waar moontlik, verminder of uitgeskakel word,
- informasie oor die aarde se drakrag en die gevare van oorkonsumpsie moet deur beide formele en informele onderrigstrukture oorgedra word, en
- geskikte gesondheids- en gesinsbeplanningdienste, gekoppel aan onderrig- en bemagtigingsprogramme vir vroue, moet aangebied word.

'n Geïntegreerde benadering sal gevolg moet word met die nasionale ontwikkelingsbeleid en beplanningsdienste wanneer daar gewerk word met hulpbron- en bevolkingskwessies.

3.3.6 Verander persoonlike houdings en gewoontes.

Alle mense op aarde strewe na 'n beter lewe. Dit is egter die strewe na 'n beter lewe wat die aarde vinniger van sy hulpbronne ontnem en die omgewing beskadig. Hoewel die mense weet dat hulle besig is om probleme vir die toekoms te veroorsaak,

is mense in sulke situasies geforseer deur armoede om sulke goed te doen om hulle families te help.

In kontras hiermee aanvaar persone in hoër inkomstegroepe makliker die beginsel dat daar 'n behoefte is aan die vermindering van verbruik. Min mense is egter bereid om hulle leefstyl te verander om daarby aan te pas, en omgewingskwessies word nie ernstig genoeg opgeneem nie. As gevolg hiervan word lewenswyses ook nie ten gunste van die omgewingskwessies aangepas nie. Mense is dus nie bereid om hul gemak prys te gee in 'n poging om beter vir die omgewing te sorg nie.

Mense van oor die hele sosio-ekonomiese spektrum sal oortuig en gehelp moet word om hulle leefstyl aan te pas vir volhoubare ontwikkeling. Sulke veranderinge moet egter realisties wees, en nie by mense 'n weersin teen verandering kweek nie. Van die owerheid se kant af kan finansiële toegewings aangebied word vir ondernemings wat dit oorweeg om meer omgewingsvriendelik te word. Dit is noodsaaklik dat mense nie gedwing moet word nie, maar eerder in hul denke gelei word om self tot die besef te kom dat daar gestreef moet word na 'n volhoubare lewenstyl.

Dit is duidelik dat daar 'n nuwe benadering gevolg moet word. Gemeenskappe moet verduidelik word dat die mens deel is van die natuur en sy werking, en dat ons aksies 'n direkte invloed het op die natuur. Hierdie onderrig moet deel word van die formele leerprogram wat in opvoedkundige instansies gebruik word. Ander instansies kan ook 'n bydrae lewer tot die oordra van die boodskap. Die advertensiewese byvoorbeeld, is geneig om leefstyle te promoveer wat nie noodwendig volhoubaar is nie.

3.3.7. Stel gemeenskappe in staat om self vir hul omgewing te sorg.

'n Volhoubare gemeenskap is een wat vir sy eie omgewing sorg sowel as vir die res van die omgewing waarvan hy deel is. Dit beskuldig nie omliggende gemeenskappe wanneer hy na sy eie omsien nie, hy gebruik sy hulpbronne oordeelkundig en op 'n volhoubare wyse, herwin materiale waar moontlik, verminder afval en stort dit op die mees geskikte plek. Dit is nie altyd die goedkoopste oplossings nie, maar is die mees

omgewingsvriendelike oplossing. Hoewel hierdie gemeenskappe in hul eie behoeftes voorsien sover moontlik, erken hulle ook die nut van samewerking met ander gemeenskappe. Om hierdie vlak van volhoubaarheid te bereik, is dit nodig dat gemeenskappe bemagtig moet word, hulself moet organiseer en plaaslike omgewings bestuur vir die gewin van die gemeenskap. Bewaringsaksies, besoedelingsbeheer, die rehabilitasie van beskadigde ekosisteme en die verbetering van die stedelike omgewing is van die elemente vir 'n goeie, volhoubare aksieplan vir 'n gemeenskap. Die essensie van enige suksesvolle ontwikkelings- en bewaringsaksie, is dat die plaaslike gemeenskap op alle vlakke van besluitneming ingetrek word. Elke lid van die gemeenskap het die reg om deel te neem aan aksies wat hom beïnvloed. Vir 'n gemeenskap om oordeelkundige besluite te kan neem, moet hulle kennis besit oor ontwikkeling en die omgewing en moet hulle toegang hê tot alle relevante inligting. Daar sal altyd diverse menings wees in, en tussen gemeenskappe sowel as tussen individue. Die beste uitweg hiervoor is om soveel as moontlik mense te betrek by aksies in die gemeenskap. In Suider-Afrika is daar 'n lang geskiedenis van kolonialisme en uitbuiting wat agterdog, vrees en aggressie by mense gekweek het. Die gemeenskap se vertroue sal eers gewen moet word en dan moet daar deur 'n proses van gemeenskapsbou gegaan word voordat samewerking verkry sal word. Hierdie faktor moet in ag geneem word as 'n potensiële struikelblok in die samestelling van 'n beleid.

3.3.8. Voorsien 'n nasionale raamwerk vir integrasie van ontwikkeling en bewaring.

Dit is noodsaaklik dat die hele nasie, net soos individue, die etiek van volhoubaarheid moet leer verstaan. Hierdie beginsels van volhoubaarheid moet deur die hele sentrale- en provinsiale owerhede verstaan en aanvaar word as 'n belangrike element van die land se politieke beleid. Dit beteken dat 'n owerheid 'n algemeen aanvaarbare omgewingsplan moet saamstel, wat die pligte en verantwoordelikhede van institusies, ekonomiese beleid en bestaande wette en regulasies uiteensit.

In die verlede was die omgewingsbeleid 'n reaktiewe een, wat reageer het namate probleme opduik. Ekonomiese besluite is geneem sonder om omgewingskwessies in ag te neem. 'n Voorbeeld hiervan is die ontwikkeling van die lae koste woonbuurt

Khayalitsha op die Kaapse vlakte, sonder om enige omgewingsimpakstudie te doen oor die invloed van die ontwikkeling op die Kuilsrivier vleiland, die reeds uitgedunde flora in die gebied en die moontlike besoedeling van Valsbaai. Die ontwikkeling het gelei tot die vernietiging van 2 500 hektaar duineveld (Yeld 1997: 58).

Dit is die plig van die sentrale en plaaslike owerhede om te verseker dat daar 'n effektiewe nasionale benadering is tot die integrering van bewaring en ontwikkeling, ten einde 'n kultuur van volhoubare ontwikkeling op alle vlakke van die owerheid tot stand te bring.

In 1995 het die Regering van Nasionale Eenheid die *Raadgewende Omgewing Beleidsprogram* (ROBP) geïnisieer. Dit het Suid-Afrikaners vir die eerste keer die kans gegee om direk betrokke te raak by die formulering van 'n nuwe omgewingsbeleid.

3.3.9. Skep 'n wêreldwye alliansie vir volhoubare ontwikkeling.

Alle lande het nasionale grense wat hulle skei van die volgende land, maar in omgewingsterme is daar geen grense nie. Besoedeling wat veroorsaak word in een land kan in ander lande 'n impak hê.

Samewerking tussen lande is moontlik. By die Rio beraad van 1992, ook bekend as die *Earth Summit* het 172 van die 178 lede van die beraad saamgestem oor dringende omgewingskwessies. Een van die mees geslaagde prestasies van die Rio beraad was die opstel en ondertekening van Agenda 21, 'n nie bindende plan van aksie vir volhoubare ontwikkeling. Internasionale samewerking moet ondersteun word deur internasionale wetgewing wat dit vir die wêreld se mense moontlik maak om 'n volhoubare bestaan te maak en hul behoeftes te bevredig, sowel as om nasies se verpligtinge teenoor die aarde wat ons deel, duidelik te maak.

3.4 Beleidsimplikasies vir volhoubare ontwikkeling.

Beleidsmakers glo dat armoede deur ontwikkeling uitgeroei moet word. Ontwikkeling het 'n toename in die verbruik van hulpbronne veroorsaak in ruil vir die generering van ekonomiese aktiwiteite. Beleidsmakers het terselfde tyd minder aandag gegee aan die tempo van verbruik van hulpbronne, die groot hoeveelhede afval wat geproduseer word, en die effek daarvan op die omgewing (Furtado & Belt 1993:7).

Toe ekonome die modernistiese ekonomiese teorieë tesame met die opkomende industrialisasieproses ontwikkel het, het hulle die sosio-ekonomiese sisteem en die natuurlike omgewing as twee aparte sisteme, wat onafhanklik van mekaar funksioneer, geag. Natuurlike hulpbronne is gesien as gratis hulp wat gereed is vir ontginning, en afval is op die goedkoopste moontlike wyse terug in die natuur geplaas sonder om aandag te gee aan die impak wat dit op die omgewing kan hê. Gelukkig het sienings verander, en dit word nou erken dat ekonomiese ontwikkeling direk afhanklik is van die kwaliteit van die omgewing en die goedere en dienste wat deur die omgewing voorsien word (Furtado & Belt 1993:7).

Die benadering tot ontwikkeling was al 'n onderwerp vir bespreking by vele samesprekings. Die mees aanvaarbare definisie van volhoubare ontwikkeling, is dié van Gro Harlem Brundtland wat vroeër genoem is, naamlik: ontwikkeling wat voorsiening maak vir die behoeftes van die hede sonder om prys te gee aan die behoeftes van toekomstige ontwikkeling. Hoewel hierdie definisie die mees aanvaarbare een is, is dit moeilik om dit in die praktyk te interpreteer, aangesien volhoubaarheid verskillende betekenisse inhou vir verskillende mense, en ook verskillende vorme kan aanneem. Nietemin is daar by die Rio beraad 'n verslag met riglyne vir volhoubare ontwikkeling saamgestel. Die Rio verklaring is 'n verslag van 27 beginsels vir volhoubare ontwikkeling. Agenda 21 is 'n aksieplan vir die 21ste eeu, wat die raamwerk en riglyne vir volhoubare ontwikkeling bied.

3.5 Beleidsaanbevelings vir volhoubare ontwikkeling

Die riglyne wat vas gestel is deur die WCED, fokus op bevolkingsgroei, voedselsekuriteit en die verlies aan spesies en genetiese hulpbronne, energie en industrieë. Dit moet ook beklemtoon word dat nie een van die bogenoemde aspekte uitgesluit kan word van die ander nie, omdat hulle mekaar beïnvloed op 'n ingewikkelde wyse.

3.5.1. Bevolking en menslike hulpbronne

In groot dele van die wêreld, meestal in sogenaamde ontwikkelende lande, groei die bevolking vinniger as wat volhoubaar moontlik is. Mense vermeerder vinniger as wat daar behuising en dienste voorsien kan word. Dit is noodsaaklik dat daar stappe geneem moet word om die bevolkingsgroei te laat afneem. Die strewe na volhoubare ontwikkeling sal 'n vrugtelose stryd wees as die vermeedering van mense op aarde nie afneem nie. Feitlik alle probleme in ontwikkelende lande ontspring direk of indirek uit oorbevolking. Soos by meeste gesinne in ontwikkelende lande, het die meeste arm gesinne in Suider-Afrika net een of twee hoof broodwinners. Die inkomste wat per maand ingebring word, is vanselfsprekend minder as 'n gesin uit agt mense bestaan teenoor 'n gesin wat bestaan uit drie lede. Dit is finansieel makliker haalbaar vir 'n gesin om vir een kind skoolklere en boeke te koop as vir vyf. 'n Gesin met vyf kinders steun dus baie swaarder op die hulp van die staat as 'n gesin met net een kind. Dit sal dus in die toekoms die las van die staat baie verlig as die bevolkingsgroei kan afneem.

Menslike hulpbron-ontwikkeling is nie net belangrik vir die opbou van tegnologiese kennis en vaardighede nie, maar ook vir die skepping van nuwe waardes om individue en 'n nasie te help om tred te hou met die snelle veranderinge in sosiale, omgewings en ontwikkelingskringe.

3.5.2. Voedselsekuriteit

Met behulp van beter landbou metodes en die sogenaamde groen revolusie, word daar jaarliks meer as genoeg graan geproduseer vir die wêreld se populasie. Die probleem is dus nie die produsering van die voedsel nie, maar eerder die verspreiding daarvan.

Landbouproduksie in geïndustrialiseerde lande is gewoonlik hoogs gesubsidieer en word beskerm teen internasionale kompetisie. Dit het veroorsaak dat daar 'n surplus van produkte is wat 'n finansiële las vir 'n land is. Van hierdie surplusse word gestuur na ontwikkelende lande. Wat egter hier lyk na 'n edele saak, veroorsaak in der waarheid dat die reeds wankelende markte van ontwikkelende lande verder versteur word omdat landbouprodukte teen goedkoper pryse aan die mark blootgestel kan word as wat die land se eie produsente die produkte kan produseer. Aan die ander kant van die spektrum is daar lande waar die boere nie die nodige steun ontvang nie, en waar voedsel produserende boere afgeskeep word. Hierdie boere moet sonder hulp, met swak of geen tegnologiese steun en minimale ekonomiese toegewings 'n bestaan maak. Baie van die boere word geforseer om op marginale grond te boer; op plekke waar die grond te steil is, te droog is of min nutriënte bevat. Groot dele van woude word ontbos om plek te maak vir beter landbougrond, en word dan nutteloos agtergelaat na 'n paar jaar se gebruik. Vir die meeste ontwikkelende lande is dit noodsaaklik om 'n meer effektiewe ondersteuningsstelsel vir die landbousektor te ontwerp. Die bedryf moet draai na die guns van die kleinboere toe. Die geïndustrialiseerde lande moet hulle beleide hersien sodat hulle surplusse verminder word om onregverdig kompetisie te verminder. Voedselsekureit vereis beter verspreidingsmetodes, aangesien ondervoeding nie die resultaat is van te min voedsel nie, maar eerder die gebrek aan mag om dit te bekom (WCED 1987:12 - 13).

3.5.3. Spesies en Ekosisteme

Soos wat reeds vermeld is in paragraaf 3.2.3 is die biodiversiteit van die aarde onder druk. Spesies sterf uit en is nie vervangbaar nie. Die diversiteit van spesies is nodig vir die normale funksionering van ekosisteme en die biosfeer as 'n geheel. Genetiese materiaal van wilde diere dra elke jaar by tot 'n kosbare genetiese poel wat bydra tot die verbetering van spesies, landbougewasse en vee en wat ook vir mediese doeleindes en as hulpbronne vir industrieë gebruik word. Dit is nodig dat die netwerk

van bewaringsareas van die wêreld vergroot en beter bestuur word, om sodoende die nodige bewaringsmaatreëls beter toe te pas. Dit sal beteken dat die koste van bewaring sal styg – op ‘n direkte wyse, maar ook in terme van geleenthede vir ontwikkeling. Dit is dus belangrik dat ontwikkelingsagente aandag moet gee aan die probleme en geleenthede vir die bewaring van spesies en ekosisteme (WCED 1987:14-15).

3.5.4. Energie.

‘n Veilige volhoubare bron van energie is noodsaaklik vir volhoubare ontwikkeling. Indien die ontwikkelende lande van die wêreld op die standaard van geïndustrialiseerde lande gebring wil word, sal daar aansienlik meer energie benodig word. Die gevare van globale verwarming en die uitputting van die aarde se natuurlike hulpbronne moet ook in ag geneem word as die kwessie aangespreek word. Enige nuwe era van ekonomiese groei moet dus minder energie-intensief wees as in die verlede. Die beleide oor energie doeltreffendheid moet opgeskerp word in nasionale energie strategieë vir volhoubare ontwikkeling. Daar is nog baie ruimte vir verbetering op hierdie gebied soos byvoorbeeld moderne toerusting wat herontwerp kan word om minder energie te verbruik vir dieselfde uitsette. Hierdie toerusting sal ook meer koste-effektief wees, omdat daar ‘n stygende prys is aan bekombare energie. Metodes moet gesoek word om energie in bruikbare kwantiteite vanaf ‘n herwinbare bron te verkry. Son, wind en hidroliese krag word al opgewek, maar lewer nog nie naastenby soveel krag soos byvoorbeeld ‘n steenkool- of ‘n kernkragstasie nie. Ontwikkelende lande sal ondersteuning moet ontvang om hulle energiesisteme te vervang met meer omgewingsvriendelike sisteme. Die prys van energie sal ook opgeskuif moet word om mense te motiveer om meer energie besparende maatreëls te tref. ‘n Veilige, omgewingsvriendelike, ekonomies haalbare energiebron wat menslike vooruitgang sal steun tot in die verre toekoms is van uiterste belang, en so ‘n doelwit kan bereik word, maar dit sal nuwe dimensies in politieke wilskrag en institusionele samewerking verg (WCED 1987:14 - 15).

3.5.5. Nywerheid: vervaardig meer met minder.

Tans vervaardig die wêreld sewe maal meer goedere as in 1950. As al die lande van die wêreld op die vlak van industriële lande gebring wil word, sal vyf maal meer energie jaarliks benodig word.

Geïndustrialiseerde lande het bewysdat anti-besoedeling tegnologieë meer koste-effektief was in terme van gesondheid, eiendom, en die beperking van skade aan die omgewing. Vele nywerhede het meer winsgewend geword as gevolg van nuwe tegnologie wat hulpbroneffektiwiteit verbeter het.

Nuwe tegnologie gee die vooruitsig van beter produksie, verbeterde effektiwiteit en verminderde besoedeling; maar daar is definitiewe gevare van nuwe skadelike afval en chemiese stowwe wat nog nie bekend is nie. Kernkrag kan as voorbeeld gebruik word. Dit is in die tagtigerjare beskou as 'n wonderoplossing, maar na 'n aantal ongelukke en tragedies, soos dié in Chernobyl, is daar baie kontroversie wat met kernkrag gepaard gaan. Hierdie feite moet in ag geneem word vir nuwe bronne van energie, en daar moet streng maatreëls getref word vir die ontginning van energie. Huidige maatreëls ten opsigte van afvalmateriaal en die verwydering daarvan moet ook opgeskerp word.

3.6 Opsomming

Die uitdaging van volhoubare ontwikkeling is dat die verhouding tussen elemente in 'n sisteem van so 'n aard moet wees dat ekonomiese groei moontlik is sonder dat die omgewing daarvoor moet inboet (Eliot 1994:32).

Volhoubare ontwikkeling vereis eerstens die uitwissing van armoede en tweedens die bewaring van die omgewing, hetsy natuurlik of sosiaal, omdat dit die oorsprong is van lewensonderhoudende hulpbronne.

'n Ander belangrike aspek wat in ag geneem moet word, is die vermindering van konsumpsie, veral onder die ontwikkelde deel van die wêreld, ook genoem die verbruikersgemeenskap. Saam met die vermindering van verbruik, moet die

produsering van afval ook drasties verminder word en meer weggooimateriaal moet herwin word. Dit is, soos reeds genoem, die meer gegoede deel van die wêreldbevolking wat skuldig is aan die grootste verbruik van hulpbronne en die produsering van die meeste afval. Hierdie sogenaamde verbruikersgemeenskap sal van hulle gemak moet prysgee om meer volhoubaar te wees in die samelewing. Dit is een van die grootste uitdagings vir die strewe na 'n volhoubare omgewing; om hierdie mense te oortuig om meer volhoubaar te wees.

Hoofstuk 4

Toerisme en Volhoubare ontwikkeling

4.1 Inleiding.

In die laaste tien jaar het die beeld van die Derde Wêreld in die oë van die Weste verander vanaf lande wat geteister is deur burgeroorloë, droogtes en hongersnood na lande wat opwindende vakansiebestemmings bied. Hierdie gebiede bied nog groot dele ongerepte natuurskoon en wye diversiteit in fauna en flora aan. Terselfdertyd het verskeie Derde Wêreld lande die nuwe moontlikheid wat toerisme bied, aangegryp en dit begin aanwend as 'n bron van buitelandse valuta.

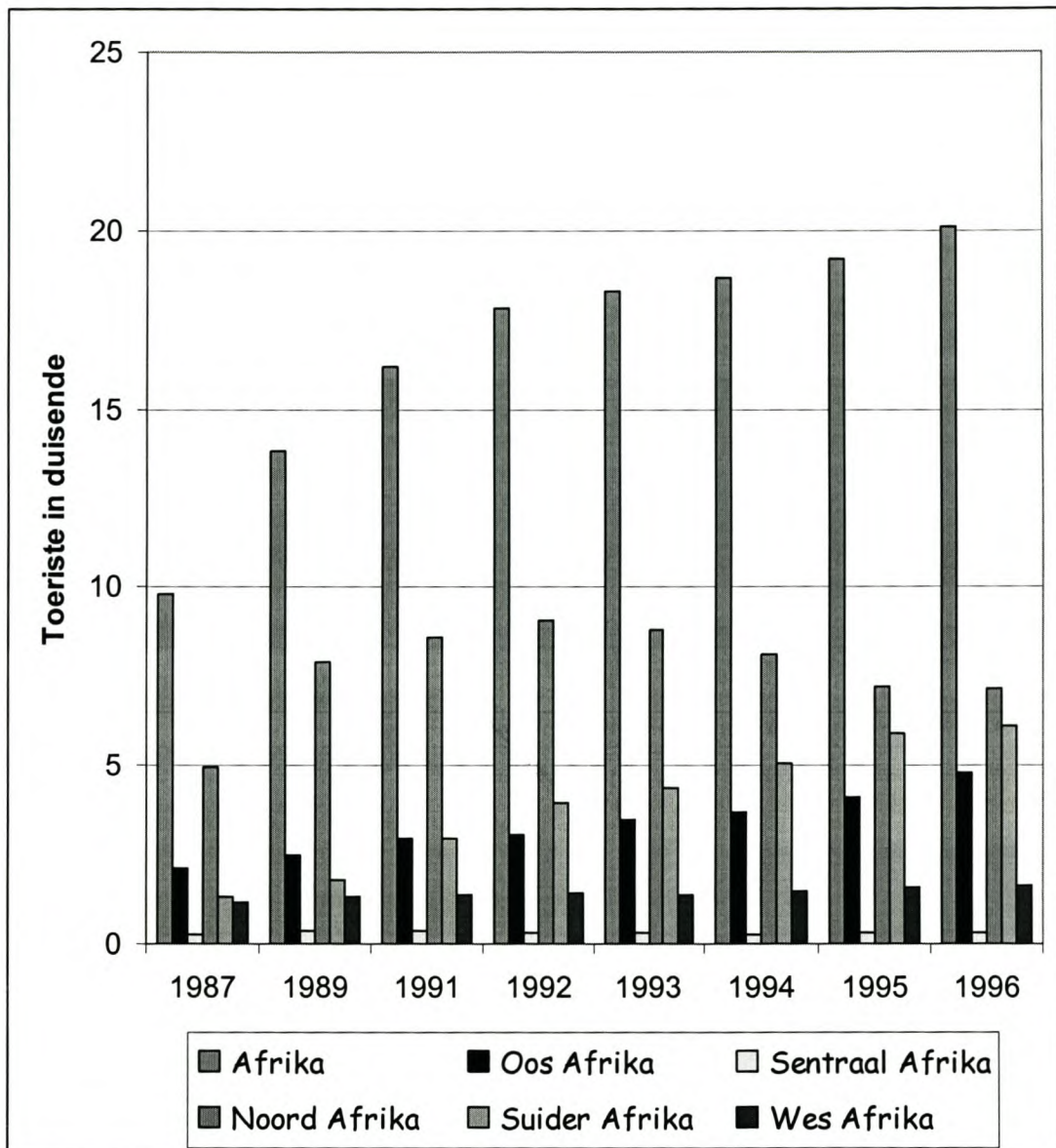
Volhoubare ontwikkeling is ook 'n konsep wat eers bekend geword het in die laaste tien jaar. Dit is 'n ideologie wat 'n lewenswyse voorstel waar 'n balans gehandhaaf word tussen wat van die aarde se hulpbronne geneem word en hoeveel daar behoue bly vir die natuur om die hulpbronne weer te hernu.

Volhoubare toerisme-ontwikkeling is die ontwikkeling van alle vorme van toerisme op 'n wyse wat nie meer vereis van sy omgewing (sosiaal, kultureel, ekonomies, polities en natuurlike omgewing) as wat dit aan die omgewing kan teruggee nie.

4.2 Patrone van toerisme in Afrika.

Afrika se deel in die wêreld toerismemark vertoon baie klein vir die geografiese groter van die kontinent en sy populasie. Internasionale toeristebesoeke het

toegeneem van ongeveer 10 miljoen in 1987 tot 15 miljoen in 1990, 18 miljoen in 1993 en 20 miljoen in 1996 (Tabel 4.1)(Reid 1999: 4).

Figuur 4.1 Grafiese voorstelling van toeriste besoeke aan Afrika

Bron: Reid 1999: 4

Die internasionale ontvangste vanuit toerisme het gegroei van US\$3800 miljoen in 1987 tot \$5009 miljoen in 1991, \$6133 miljoen in 1993 en \$7670 miljoen in 1996 (Tabel 4.2)

Tabel 4.1 Toeriste besoeke aan Afrika vanaf ander lande (in duisende)

Streek	1987	1989	1991	1992	1993	1994	1995	1996
Afrika	9.833	13.822	16.202	17.841	18.327	18.652	19.211	20.091
Oos Afrika	2.132	2.460	2.944	3.069	3.459	3.706	4.134	4.810
Sentraal Afrika	0.247	0.345	0.356	0.32	0.304	0.287	0.335	0.332
Noord Afrika	4.953	7.920	8.595	9.067	8.826	8.138	7.252	7.193
Suider Afrika	1.331	1.795	2.961	3.945	4.357	5.053	5.932	6.118
Wes Afrika	1.170	1.302	1.346	1.440	1.381	1.468	1.558	1.638

Bron: Reid 1999: 4

Tabel 4.2 Internasionale toerisme ontvangste (US\$ Miljoen)

Streek	1987	1989	1991	1992	1993	1994	1995	1996
Afrika	3787	4508	5009	6023	6133	6511	6980	7670
Oos-Afrika	854	898	1070	1251	1266	1404	1639	1888
Sentraal-Afrika	71	125	109	106	116	122	116	118
Noord-Afrika	1722	2188	1829	2514	2418	2622	2521	2751
Suider Afrika	669	801	1409	1515	1694	1816	2073	2238
Wes Afrika	471	496	592	637	639	547	6310	675

Bron: Reid 1999: 5

Wanneer hierdie syfers in die perspektief van wêreld toerisme bestudeer word, is hulle baie laag in vergelyking met ander lande. Afrika het in 1980 slegs 2.5 persent van alle toeriste wêreldwyd ontvang, 2.9 persent in 1985, 3.3 persent in 1990, 3.5 persent in 1993; en 3.4 persent in 1996 (Reid 1999: 5)

Binne Afrika is daar groot variasie in terme van die aantal toeriste en buitelandse valuta wat elke streek verdien (Tabel 4.1). Die meeste toeriste besoek Noord-Afrika gevolg deur Suider-Afrika en Oos-Afrika. Van die 20 miljoen toeriste wat Afrika besoek het in 1996, het 36 persent Noord-Afrika besoek, 30.5 persent vir Suider-Afrika, 23.9 persent vir Oos-Afrika, 8.15 persent vir Wes-Afrika en 1.6 persent vir Sentraal-Afrika. Die ontvangste uit toerisme het min of meer dieselfde patroon (Tabel 4.2). Oor die kontinent blyk dit dat toerisme slegs in 'n paar lande goed ontwikkel is. Hierdie lande is: Tunisië, Suid-Afrika, Marokko, Zimbabwe, Kenia, Botswana, Mauritius en Namibië.

Die toerisme bedryf in Afrika suid van die Sahara kan baie bevoordeel word deur streek-samewerking om die toeriste se beweging van een land na die volgende te vergemaklik, en om pakkette saam te stel vir toeriste wat meer as een land in die kontinent wil besoek. Dit is maklik haalbaar, as daar in ag geneem word dat Afrika reeds meer as 200 streek-samewerkingsorganisasies het, waarvan 160 interstaatlik is (Wêreldbank 1989: 149)

Tabel 4.3 Gewildste toerisme bestemmings in Afrika

	Besoekers (duisende)	Ontvangste US\$ miljoen
Suid - Afrika	4640	1738
Tunisië	3885	1436
Marokko	2693	1292
Zimbabwe	1743	219
Kenia	907	493
Botswana	660	178
Mauritius	435	473
Namibië	405	265
Reunion	339	-
Tanzanië	326	322

Bron: Reid 1999: 6

4.3 Die probleme met toerisme en die verskyning van nuwe vorme van toerisme.

Die groei van die toerismebedryf het gelei tot 'n reeks probleme wat oor die laaste paar jare meer algemeen geword het, en waaroor daar baie geskryf is. Dit sluit in: die degradasie van die sosiale en kulturele omgewing, die ongelyke verspreiding van die finansiële voordele van toerisme en selfs die verspreiding van siektes. Sommige van hierdie probleme het kwessies van globale belang geword, soos byvoorbeeld die vernietiging van inheemse woude en grond erosie in die Himalaya berge en die versteuring van die fauna en flora in Kenia se nasionale parke deur safari toere (Mowforth et al 1998: 95).

Die woorde van Eerwaarde Kaleo Patterson, 'n pastoor op die eiland Kauia, Hawaii, illustreer die globale probleme van toerisme die beste:

"I have counselled the prostitute, the desk clerk, the housemaid and the bartender. I have had to counsel and pray with the whole housekeeping section of a major resort development consisting of over a hundred Filipinos and Hawaiians. I have been involved in hundreds of re-burials of ancient Hawaiian grave sites because of new resort development or existing resort renovations. I have witnessed the desecration of our sacred places and cried over the senseless pollution of our reefs and rivers. I have held picket signs in protest and given testimony at public hearings. I have organised workshops and forums on tourism. I have even chased an obstinate tourist into the sanctuary of a local pizza restaurant in an attempt to vent my anger in confrontation. I have seen the oppression and the exploitation of an "out of control" global industry that has no understanding of the limits or responsibility or concern for the host people of a land... All is not well in paradise" (Patterson 1992: 4).

Die probleme van toerisme kan gesien word as een van die redes vir die ontwikkeling van nuwe vorme van toerisme as 'n alternatief vir sogenaamde massa-toerisme (Mowforth et al 1998: 96). Deels het "alternatiewe-", of "nuwe" toerisme ontstaan uit 'n natuurlike evolusie van massa-toerisme. Die toeris se behoeftes het oor die jare meer gespesialiseerd geword, en so ook die toerismebedryf, om te voldoen aan die behoeftes van die mark. Die nuwe tipes toerisme sluit onder meer die volgende in:

- akademiese toerisme
- avontuur toerisme
- argeo-toerisme
- antropo-toerisme
- kultuur toerisme
- ekotoerisme
- etniese toerisme
- safari toerisme
- wildernis toerisme (Mowforth et al 1998: 100).

Toerisme binne beskermde gebiede en ongerepte wildernis areas, is die gewildste in die industrie. Hierdie tipe toerisme staan bekend as ekotoerisme.

4.4 Die beginsels vir volhoubaarheid in toerisme

Weens die feit dat dit so moeilik is om 'n bevredigende definisie vir volhoubare toerisme te kry, is dit makliker om die volhoubaarheid van toerisme-aktiwiteite te meet aan seker maatstawwe vir volhoubaarheid.

4.4.1 Ekologiese volhoubaarheid

In baie gevalle maak mense die fout om te dink dat ekologiese volhoubaarheid die enigste mate van volhoubaarheid is wat bestaan. Die noodsaaklikheid om die impak op die ekologie so min as moontlik te hou is duidelik. Die berekening van die dra-kapasiteit van 'n omgewing is 'n belangrike metode wat gebruik word om die impak van toerisme op die omgewing te meet (Mowforth et al 1998: 106). Solank as wat die impak van toerisme binne die drakrag van die ekologiese omgewing val, sal die natuur in staat wees om self te herstel en bly dit sodoende binne die kriteria vir ekologiese volhoubaarheid.

4.4.2 Sosiale volhoubaarheid

Sosiale volhoubaarheid verwys na die vermoë van 'n gemeenskap, plaaslik of nasionaal, om die tydelike instroming van addisionele mense in die gebied te kan hanteer sonder dat die gewone gang en die harmonie van die gemeenskap versteur word (Mowforth et al 1998: 106).

Een van die negatiewe effekte van toerisme behels die verdeling van sosiale strukture binne 'n plaaslike gemeenskap as gevolg van die vergrotende finansiële verskille tussen die begunstigdes van die toerismebedryf en dié wat benadeel word of nie daardeur begunstig word nie (Mowforth 1998: 109).

As erken word dat toerisme 'n intrinsiek valse sosiale verdeling bring tussen die wat bedien word en die wat bedien, is dit onafwendbaar dat toerisme ontwikkelings sulke verdelings sal veroorsaak. Dit is een van die funksies van volhoubaarheidsmaatstawwe, soos drakragberekeninge en impakstudies, om die effek van die verdelings as gevolg van toerisme-ontwikkelings te minimaliseer tot op so 'n vlak dat dit oorgiesien kan word (Mowforth et al 1998: 109).

4.4.3 Kulturele volhoubaarheid

Dit is moontlik vir gemeenskappe om voort te gaan om in sosiale harmonie te funksioneer ondanks die veranderinge wat na 'n gemeenskap gebring word as gevolg van toerisme. Dit is egter die lewenstyl, die gebruike, die kulture en die tradisies wat ly onder die invloed van toeriste, wat met hulle verskillende gewoontes en gebruike, die gebied besoek. Selfs al bly die gemeenskap staande, is dit die kultuur wat onherroeplik verander word. Die kultuur van 'n gemeenskap is net so 'n dinamiese deel van die mens se bestaan as die ekonomie en die politiek. Die proses van verandering en aanpassing by die toerismebedryf, word nie deur almal as negatief geïnterpreteer nie. Kulturele volhoubaarheid verwys dus eerder na die vermoë van 'n gemeenskap om sekere elemente van hulle kultuur aan te pas en ander te behou wat hulle altyd kan onderskei van ander mense (Mowforth et al 1998: 109).

Kulturele invloede van selfs net 'n klein aantal toeriste is onafwendbaar, maar beheer oor die skadelike effekte en die beklemtoning van verantwoordelike gedrag van toeriste kan gesien word as van die heel belangrikste elemente van volhoubare toerisme.

4.4.4 Ekonomiese volhoubaarheid

Ekonomiese volhoubaarheid verwys na 'n mate van ekonomiese vooruitgang van die toeriste-aktiwiteit wat genoeg is om die toeriste mee te ontvang en om die kostes te dek vir enige addisionele uitgawes, soos die vergoeding van die plaaslike gemeenskap vir die gebruik van hulle grond. Ekonomiese volhoubaarheid moet egter nie gesien word as die enigste volhoubaarheid nie, omdat die ander elemente

reg gekoop kan word nie. Ekonomiese volhoubaarheid is slegs een van die elemente en is nie meer of minder belangrik as ekologiese, sosiale of kulturele volhoubaarheid nie (Mowforth et al 1998: 111).

4.4.5 Die opvoedkundige element

Een van die verskille tussen nuwe vorme van toerisme en konvensionele toerisme word gevind in die element van 'n opvoedkundige inset wat nuwe toerisme aan die toeris bied. Dit is nie noodwendig 'n formele akademiese opvoeding nie, maar in meeste gevalle eerder 'n beter begrip van hoe die natuurlike en menslike omgewing werk (Mowforth et al 1998: 113).

Die element van opvoedkunde is nie net bedoel vir die toeris nie, maar ook vir die plaaslike gemeenskap wat deur die toeriste besoek word. Deur die plaaslike gemeenskap te voorsien van inligting oor die toeriste en oor toerisme, kan vele misverstande en konflik tussen toeriste en die plaaslike gemeenskap uitgeskakel word (Krippendorf 1987: 143). As beide die toeris en die inheemse bevolking 'n beter begrip van mekaar het, sal daar 'n gemeenskaplike respek ontwikkel wat kan lei tot minder konflik en beter harmonie tussen die toeriste en die plaaslike bevolking.

4.4.6 Plaaslike deelname

Volgens sommige mense is plaaslike deelname die belangrikste element van volhoubare ontwikkeling. Ontwikkeling van enige aard, maar in konteks van die studie meer spesifiek die ontwikkeling van toerisme, kan nie geskied sonder dat die omliggende gemeenskap nie daardeur geraak word nie. Deur die plaaslike gemeenskap te betrek by die ontwikkeling, kan hulle gesindheid teenoor die ontwikkeling positief verander word, omdat hulle belang daarby het. Die waarde van die inheemse kennis kan ook nie onderskat word nie, en deur die gemeenskap te betrek kan onvoorsiene struikelblokke uit die weg geruim word voordat dit 'n probleem raak.

Die deelname van die gemeenskap bied ook die geleentheid van inkomste wat armoede sal verlig en ook bydra tot die algemene opheffing van die gemeenskap.

4.4 Opsomming

Daar is geen vaste reëls vir volhoubare toerisme nie. Die beginsels en elemente van volhoubaarheid bied slegs riglyne vir toerisme op 'n volhoubare wyse. Daar moet altyd gestreef word om die impak op die natuurlike- en kulturele omgewing so laag as moontlik te hou terwyl die toerismebedryf steeds lewensvatbaar bly. Dit is egter belangrik dat die beskerming van die omgewing voorkeur bo ontwikkeling geniet.

Hoofstuk 5

Ekotoerisme in Suider-Afrika

5.1. Die geskiedenis en ontstaan van ekotoerisme.

Ekotoerisme, die idee van natuur-gebaseerde toerisme wat kan bydra tot die verbetering van sosio-ekonomiese toestande en die bewaring van die omgewing, het sy verskyning gemaak in die laat 1980's, en het 'n algemene begrip geword in die 1990's. In baie lande het dit 'n punt van debat geword en het dit gelei tot verskeie konferensies wat die destydse aanvaarbare ontwikkelingsbeleide bevraagteken en beïnvloed het.

Die publikasie van die Brundtland verslag, *Our Common Future*, in 1987 deur die *World Commission on Environment and Development*, was die katalisator vir 'n wêreldwye verhoging in omgewingsbewustheid. Daar is algemeen saamgestem dat dit nie maklik is om industrieë te ontwikkel wat werklik omgewingsvriendelik is nie. Dit het veral 'n kwessie geword in ontwikkelende lande, waar industrieë 'n groot bron van werkskepping en inkomste is en waar sensitiewe omgewings nie prioriteit geniet bo industrieë nie. Wetenskaplikes en omgewingsbewaarders het besef dat daar min hoop is om hierdie lande se sensitiewe areas te red as daar nie 'n inkomste gegenereer kan word uit die gebiede in hulle natuurlike staat, wat kan voldoen aan die mense se behoeftes nie.

Die ontwikkeling van die begrip ekotoerisme het op die regte tyd gekom toe daar 'n bewuswording plaasgevind het oor die noodsaaklikheid van die bewaring van natuurgebiede en volhoubare ontwikkeling (Wearing et al 2000:vii-viii).

5.2. Die omskrywing van die begrip toerisme en ekotoerisme.

Daar is geen omvattende definisie vir die begrip toerisme nie. In die mees basiese begrip is toerisme die industrie wat mense van hulle huise af wegneem en weer terug, vir ontspanning, en wat vir die besoekers verblyf en voedsel verskaf terwyl hulle nie by die huis is nie. Die toerisme industrie gaan egter nie net oor die verskaffing van verblyf en kos nie. Daar is vele belangrike byvoordele van toerisme wat ook in ag geneem moet word, soos byvoorbeeld die besigheid wat vir die gemeenskap gegenereer word deur die teenwoordigheid van toeriste. Vir die doeleindes van hierdie studie kan toerisme opgesom word as 'n interafhanklike sisteem, wat die toeriste en die dienste wat aan hulle gebied word insluit (Fennell 1999:15).

Ekotoerisme is meer gemik op die natuur en die bestudering van die fauna en flora en die omgewing waarin hulle aard. Dit sluit ook die bestudering van die huidige en geskiedkundige kulturele manifestasie van 'n area in. Ekotoerisme is 'n holistiese benadering wat die bewaring van die natuurlike, kulturele en sosiale omgewing integreer met toerisme en ontwikkeling.

Swanson gebruik sosiale paradigmas om die verskuiwing van toerisme na ekotoerisme te verduidelik. In die 1950's en 1960's was die dominante sosiale paradigma dat vooruitgang en welvaart belangriker is as die beskerming van die natuur. In die 1970's het 'n nuwe paradigma die lig gesien, grootliks as gevolg van die teleurstellings en mislukkings van die vorige paradigma. Swanson glo dat ekotoerisme die potensiaal het om 'n nuwe omgewingsparadigma te ontsluit. Dit fokus op vyf basiese beginsels:

- die waardering van die natuur
- beplanning en implementering om (persoonlike en globale) risiko's te verminder
- die inagnome van die behoeftes van die gemeenskap
- die identifisering van die beperkings op groei
- die bevordering van publieke deelname (Swanson 1992: 1-2).

Volgens Wearing et al (2000) bestaan ekotoerisme uit vier fundamentele elemente: Eerstens is daar die behoefte van reis van een gebied na 'n ander. Hierdie tipe van reis vind plaas in relatiewe ongerepte en beskermde natuurlike areas.

Dit lei tot die tweede komponent van die begrip ekotoerisme; dit is 'n natuurgebaseerde industrie. Aktiwiteite soos besigheidsreise, konvensionele sport- en seevakansies kan nie gereken word as deel van ekotoerisme nie, omdat hulle fokus nie primêr val op die ervaring van die natuurlike omgewing nie (Wearing et al 2000:7). Ekotoerisme is die reis na gewoonlik ontwikkelende lande en relatief ongerepte dele vir studies, ontspanning of vrywillige bystand aan organisasies of besighede wat hulle bemoei met die fauna, flora, geologie en ekosisteme van 'n gebied, sowel as die mense wat in die omliggende omgewing woon en hulle behoeftes, kultuur en hulle verhouding met die natuurlike omgewing (Swanson 1992: 2).

Dit beteken egter nie dat ekotoerisme net beperk is tot relatief ongerepte natuurlike areas nie. Ekotoerisme kan help om beskadigde gebiede te herstel tot gesonde natuurgebiede. Die rehabilitasie van gedegradeerde areas as gevolg van menslike aktiwiteite kan geklassifiseer word as ekotoerisme as daar, deur middel van toerisme, 'n definitiewe positiewe bydrae gemaak word tot die herstel van die omgewing en die bevoordeling van die plaaslike gemeenskap (Wearing et al 2000: 7).

Derdens is ekotoerisme bewaringsgerig. As 'n segment van die toerismebedryf het ekotoerisme ontstaan as gevolg van 'n toenemende globale kommer oor die verdwyning van kulture en ekosisteme, en die onvanpaste toerisme-ontwikkeling wat 'n beskermde area kan beskadig en onvoorsiene ekonomiese, sosiale en omgewingsgevolge kan inhou (Ceballos-Lascurian 1990: 1). Ekotoerisme is dus daarop gemik om klein groepies mense te neem na natuurlike of beskermde areas met die minimum impak op die fisiese, sosiale en kulturele omgewing. Ekotoerisme het die potensiaal om bewaring te bevorder, deur die bewustheid van mense te verhoog oor die bewaring van die natuurlike hulpbronne (Swanson 1992: 2). As 'n algemene

reël is ekotoerisme meer gemoeid met omgewingskwessies as met massas toeriste en daarom bevorder dit 'n beter begrip en respek vir kultuur, erfenis en die natuurlike omgewing (Richardson 1991: 244).

Die vierde en laaste komponent van ekotoerisme, is die opvoedkundige rol wat dit speel. Die ekotoeris het oor die algemeen 'n sterk begeerte om meer te leer van die omgewing waarbinne hy homself as 'n toeris bevind. Daar word dus sterk klem geplaas op die waardering van die natuur, onderrig en interpretasie van konsepte en interverwantskappe in die natuur (McNeely & Thorsell 1989: 39). Ekotoerisme se afhanklikheid van die natuur, anders as ander vorme van toerisme waar die natuur 'n toevallige ekstra is, sluit in die bevrediging van 'n opvoedkundige behoefte wat ontstaan by die toeris ten opsigte van die wisselwerking van die natuur en plaaslike kulture. Daar word dus van operateurs in ekotoerisme verwag om 'n aanvaarbare vlak van omgewings- en -kulturele interpretasies te voorsien, gewoonlik deur die aanstelling van gekwalifiseerde toerleiers en die voorsiening van informasie, beide voor en tydens die toer.

Ekotoerisme lok mense wat die natuurlike omgewing eerstehands wil ervaar, en in verskeie grade hul kennis wil verbreed, bewus word van die natuur en 'n waardering daarvoor ontwikkel. Dit help ook die plaaslike gemeenskap om meer te leer van hulle omgewing en ook hoe om die natuurlike hulpbronne te gebruik om toeriste te lok vir inkomste (Wearing et al 2000: 8). Vir die plaaslike gemeenskap kan ekotoerisme ook 'n stimulant wees vir hernude waardering vir hulle eie unieke kulturele tradisies, as gevolg van die belangstelling wat hulle vanaf toeriste kry (Kutay 1990: 40).

5.3 Vereistes van ekotoerisme

As 'n aktiwiteit wil kwalifiseer as ekotoerisme, moet dit ten minste oor die volgende nege eienskappe besit: (Caballos-Lascuráin 1996:28)

1. Dit bevorder positiewe omgewingsetiek en kweek aanvaarbare gedrag by die besoekers aan die gebied.
2. Dit degradeer nie die bestaande hulpbronne in die area nie. Die hulpbronne word wel gebruik, maar op 'n oordeelkundige wyse sodat dit weer natuurlik aangevul kan word.
3. Dit konsentreer op intrinsieke, eerder as ekstrasieke waardes. Die beskikbare fasiliteite en dienste help om die ervaring van die gebied meer aangenaam te maak, maar dit word nie die hoof aantrekkingskrag na die gebied nie.
4. Die fokus van ekotoerisme is op die natuur en nie op die mens nie. Die natuur word aanvaar net soos die is, en daar word nie verwag dat dit moet verander vir die gemak van besoekers nie.
5. Die omgewing en die natuur moet daardeur bevoordeel word. Die vraag of die omgewing voordeel trek of nie, kan geantwoord word deur te kyk na die sosiale en ekonomiese vooruitgang in die gemeenskappe, asook die politieke werking van die gemeenskap.
6. Dit voorsien 'n eerstehandse ervaring van die natuurlike omgewing, en die kulturele elemente daarvan, aan die besoekers.
7. Dit betrek die plaaslike gemeenskap op 'n aktiewe wyse by die toerismeproses sodat hulle daardeur bevoordeel kan word en sodoende minder druk plaas op die natuurlike hulpbronne van die omgewing.
8. Die vlak van waardering word gemeet aan die genot en kennis wat die besoekers put uit die natuur en omgewing.
9. Dit vereis aansienlike voorbereiding en kennis aan beide die kant van die ekotoeris en die ekotoeris operateur.

5.4 Ekotoerisme en plaaslike gemeenskappe

Daar is vele redes waarom plaaslike gemeenskappe ekotoerisme kan gebruik as 'n bron van inkomste:

- Die drang om deel te wees van 'n groeiende bedryf waaraan mense in die plaaslike gemeenskap ook in staat is om deel te neem,
- die bewuswording van die hoë waarde van die plaaslike, natuurlike en kulturele besienswaardighede,
- empatie vir bewaringsideale en die behoefte aan volhoubare toerisme,
- die wil om, op 'n verantwoordelike wyse, die toerismebedryf van die gemeenskap te laat groei.

Een van die hoof elemente van ekotoerisme is die vermoë om die voordele van toerisme te maksimaliseer, nie net in terme van inkomste vir die streek nie, maar ook gemeet aan die preserving van die sosiale infrastruktuur en die bewaring van die biosfeer. Meer spesifiek, sluit die voordele die volgende in:

- Die groeiende vraag vir akkomodasie, voedsel en drank en sodoende ook die groeiende lewensvatbaarheid van hotelle, gastehuse en vakansieplase,
- addisionele inkomste en besigheid vir plaaslike kleinhandelaars en ander dienste (bv. medies, banke, aandenkingswinkels),
- 'n verhoogde mark vir plaaslike produkte, soos vrugte, groente en artefakte, wat kan bydra tot die bewaring van tradisionele gebruike en aktiwiteite,
- werksmoontlikhede vir plaaslike arbeid en kundigheid (bv. toergidse, kleinhandel verkoopsassistente en restaurant kelners),
- 'n bron van inkomste vir die finansiering van die natuurlike attraksies se bewaring en onderhoud,
- befondsing vir vrywillige veldwerk wat te make het met navorsing oor die omgewing,
- 'n verhoogde bewustheid in die gemeenskap oor die waarde van die plaaslike kultuur en gebruike sowel as die natuurlike omgewing.

Soos uit die bogenoemde voordele afgelei kan word, handel ekotoerisme oor die aantrekking van toeriste vir die “regte” redes en nie net vir finansiële redes, en ten koste van die gemeenskap se natuurlike en kulturele bates nie (Wearing et al 2000: 75).

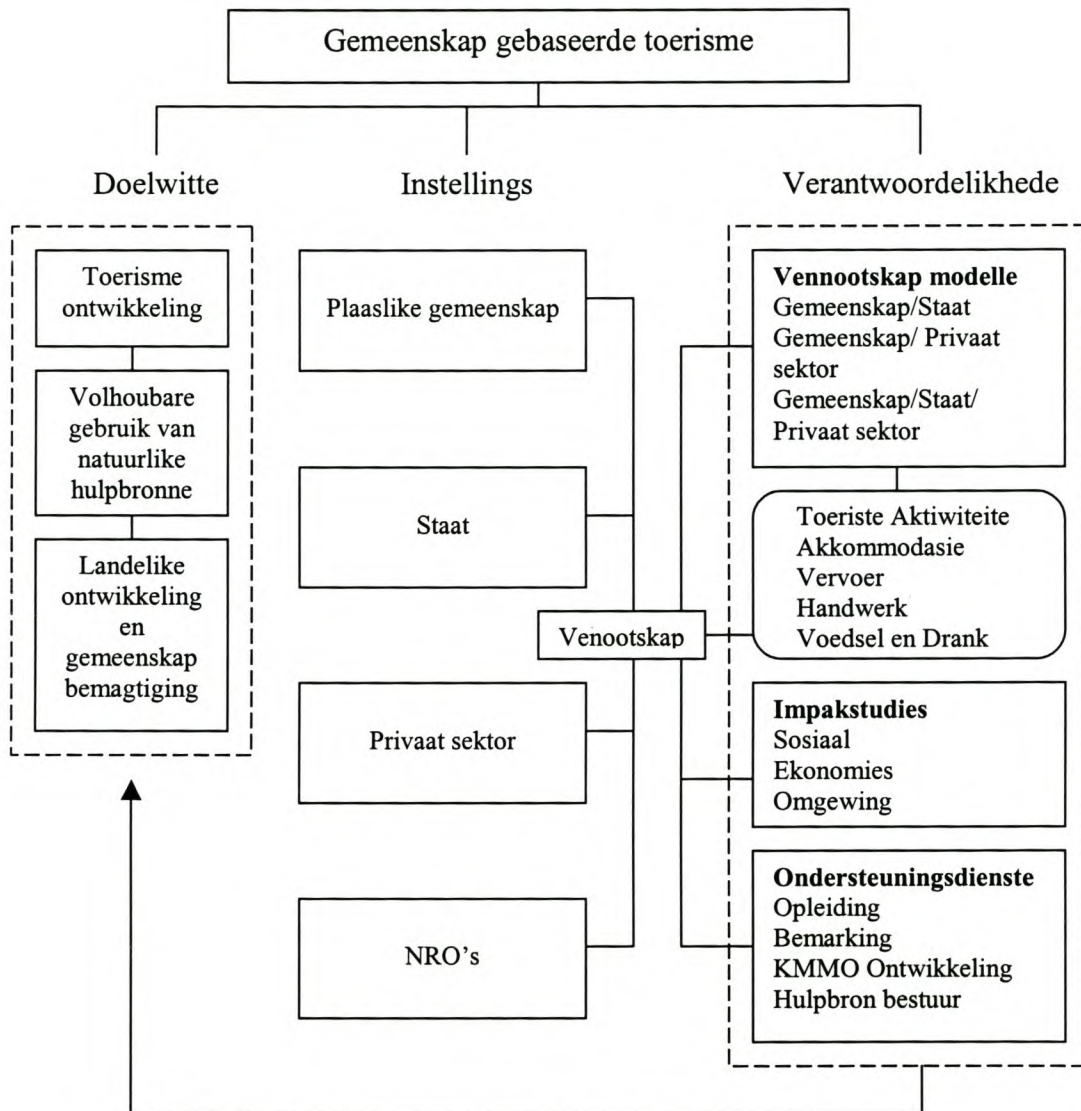
5.5 Gemeenskap gebaseerde toerisme

Suid-Afrika het 'n swak geskiedenis wat die betrekking van die plaaslike gemeenskap by toerisme betref. Die beginsels van Suid-Afrikaanse beleid oor bewaring in die Apartheidsregering was grootliks 'n program wat interessante biologiese verskynsels geïdentifiseer het, en hulle dan beskerm het met unieke regstatus. Hoewel bewaring in Suid-Afrika gesien was as suksesvol, was daar steeds 'n element van mislukking omdat die plaaslike gemeenskappe uitgesluit was by die bewaring (Reid 1999: 39). Mense is van hulle grond af geforseer om plek te maak vir bewaringsareas en, as 'n gevolg, was daar woede oor die gevoel dat diere meer belangrik geag word as mense. In die verlede het gemeenskappe hulle nie gesien as rolspelers in die toerismebedryf nie, en het hulle hulself slegs gesien as objekte vir toeriste om na te kyk (Reid 1999: 40).

Na die 1994 verkiesing in Suid-Afrika was dit nodig om nuwe beleide te ontwikkel om die ongelykhede van die verlede reg te stel, en om die toerisme-industrie oop te stel vir deelname van voorheen minder bevoorregte gemeenskappe. Hierdie benadering plaas meer klem op die betrekking van plaaslike gemeenskappe by die ontwikkeling van toerisme. Plaaslike gemeenskappe word in die middel van die beplanning en besluitneming oor bewaring en ontwikkeling geplaas, en die rol van plaaslike instansies in die bestuur van natuurlike hulpbronne word beklemtoon.

Die konsep van gemeenskap gebaseerde toerisme is nog in sy beginstadium. Die beginsels is nog nie duidelik neergelê nie en daar bestaan nog nie 'n samehangende ontwikkelingsplan wat spesifiek gemik is op gemeenskap gebaseerde toerisme nie. Die ontwikkeling van 'n suksesvolle ekotoerisme strategie hang van 'n paar fundamentele elemente af, wat geïnkorporeer moet word in 'n goed beplande strategie. Dit word die beste gedoen met 'n konseptuele raamwerk vir toerisme analise (Reid 1999: 41) Die raamwerk (Figuur 5.1) konseptualiseer die verskillende elemente wat gemeenskap-gebaseerde toerisme affekteer, en fokus op die aanneem van 'n meer geïntegreerde benadering tot die ontwerp en implementering van gemeenskap-gebaseerde toerisme projekte.

Figuur 5.1 Gemeenskap gebaseerde toerisme: 'n Konseptuele raamwerk

Bron: Reid (1999: 41)

Gemeenskap gebaseerde toerisme kan gedefinieer word as die gebruik van 'n gemeenskap se hulpbronne, beide kultureel en natuurlik, vir toerisme aktiwiteite om:

- Sosio-ekonomiese ontwikkeling te bevorder en om die plaaslike mense te voorsien van bronne van inkomste,

- die gemeenskap se verbintenis tot omgewingsbewaring te bevorder en om 'n meer volhoubare bestuur van die natuurlike hulpbronne te verseker,
- betrek mense by die ontwikkeling van hulle gemeenskap en gee hulle meer geleentheid om deel te neem aan ontwikkelingsaktiwiteite.

Dit sluit ook die gemeenskap se deelname aan die besluitnemingsprosesse, en die bestuur en administrasie van toerisme in. Dit verseker 'n mate van eienaarskap van die gemeenskap in die toerisme industrie (Reid 1999: 42).

Soos reeds genoem, sluit ekotoerisme nie net die natuurlike omgewing in nie, maar ook die kulturele ervaring van die gebied. Dit impliseer dat die mense wat die kulturele ervaring aan die besoekers bied, ook voordeel kan trek uit die toerismebedryf.

Suid-Afrika, Zimbabwe en Mosambiek is besig met 'n projek om 'n vredespark te ontwikkel wat Suid-Afrika se Nasionale Kruger Park, Zimbabwe se Gonarezhou Nasionale Park en 'n gebied in Mosambiek, wat bekend is as Coutada 16, wat grens aan die oostelike grens van die Kruger Park sal insluit. Weens die jarelange burgeroorlog in Mosambiek is daar feitlik geen diere meer in Coutada 16 oor nie, en weens die armoede in Mosambiek, is wilddiefstal langs die oostelike grens een van die Krugerpark se grootste probleme. Die amptenare van die Kruger Park is dus huiwerig om die drade tussen die park en Coutada te lig omdat hulle bang is dat die wilddiefstal net onbeheersd sal voortgaan. Gemeenskapsontwikkeling wat die mense leiding gee oor die bestuur van die diere op hulle grond tot voordeel van die hele gemeenskap is egter reeds onderweg. Daar word aan die gemeenskappe gewys, dat die diere lewend meer werd is as dood en nuwe planne word gemaak om saam met die diere te leef. Olifante verwoes byvoorbeeld snags die landerye van die bestaansboere; eerder as om die olifante dood te maak word hulle weggejaag deur vure te maak langs die landerye en mense wat op dromme slaan en hande klap en sing. Hierdie rituele is jare gelede(voordat die mense gewere gehad het) ook gebruik om olifante weg te jaag. Dit is dus eg aan hulle kultuur, en op sigself ook 'n toeriste attraksie.

In Zimbabwe is soortgelyke projekte langs al die groot nasionale parke met groot sukses deur CAMPFIRE gedoen (Godwin 2001: 20-23).

5.6 Plaaslike beplanning en ontwikkeling

Die ideaal is dat gemeenskappe hulle eie meesterplan vir ontwikkeling formuleer, maar weens 'n gebrek aan kennis en vaardighede, is hulle afhanklik van kundige buitestaanders. Deur die proses van publieke deelname word die mense in die gemeenskap opgelei om later self die beplanning en ontwikkeling te doen.

Daar is verskeie voorbeelde van individue wat besluite geneem het, en aksies onderneem het, om te verseker dat hulle as individue en as 'n gemeenskap bevoordeel word deur ekotoerisme. Op die Paas Eilande in die Stille Oseaan het die plaaslike gemeenskap begin om hulle eie wonings te verhuur as akkommodasie vir die toeriste. Die addisionele inkomste wat gegenereer word, word gebruik om die huisies in stand te hou en om die infrastruktuur op die eiland te verbeter. In Papua Neu Guinea het die plaaslike inwoners van 'n dorpie tradisionele hutte gebou as akkommodasie vir toeriste. Die gemeenskap werk saam met die toerisme-agentskappe en verdien sodoende 'n addisionele inkomste wat aangewend word binne die gemeenskap (Bates 1991: 4).

Daar is egter verskeie gevalle waar die toerismebedryf 'n magstryd geword het, en waar die besluite (bv. oor waar die ontwikkeling gaan plaasvind) uitsluitlik op nasionale, provinsiale en plaaslike regeringsvlakke geneem word. In werklikheid word die beplanningsstelsel so opgestel dat die plaaslike inwoners min of geen insette het oor die ontwikkeling wat binne hulle gemeenskap plaasvind nie. Die ontwikkelingsprojekte word ontwerp en geïmplementeer in 'n politieke konteks waarin die inheemse bevolking minimale seggenskap het (Johnson 1993: 4). In kontras hiermee, het Nepal 'n stelsel ontwikkel wat spesifiek ontwerp is om die inheemse bevolking te bevoordeel deur aan hulle meer mag en 'n toenemende rol in

die besluitnemingsproses te gee. Groter toegang tot informasie vir die plaaslike bevolking gee hulle 'n beter perspektief oor hulle betrokkenheid in beplannings- en besluitnemingsprosesse. Programme soos hierdie sal lei tot groter plaaslike beheer oor beskermde areas en die toerisme-industrie. Wanneer die inheemse bevolking begin deelneem aan die beplanning, bestudering en ontwerp van strategieë vir ontwikkeling, is hulle dus besig om 'n kritieke stap te neem in die rigting van 'n groter rol in die ekotoerisme bedryf en die beplanning daarvan (Johnson 1993: 4).

Die inagnome van plaaslike kulture kan geïnkorporeer word in die beplanning en bemarking van ekotoerisme destinasies en die produkte wat hulle kan lewer. Blangly et al(1992: 4) stel voor dat die regering, toerisme agentskappe en die plaaslike bevolking 'n rol het om te speel in die onderrig van toeriste oor die kulturele eienskappe van die omgewing deur die implementering van sekere sosiale riglyne. Hierdie sosiale riglyne sluit ook die aanvaarbare gedrag van die toeriste in, in terme van:

- Die plaaslike gebruike en tradisies,
- die neem van foto's,
- klerasie,
- taalgebruik,
- die respek vir die inwoners se privaatheid,
- hulle reaksie op bedelaars,
- die onderhandeling oor pryse,
- inheemse regte,
- plaaslike amptenare,
- geen toegang areas (Blangly et al 1992: 4)

Ondanks die goeie intensies van sommige toeriste en toer-operateurs, kan ekotoerisme ook die natuurlike bates waarop dit staatmaak, beskadig. Die resultaat hang af van hoe dit bestuur word (Lindberg 1991: ix). Die implikasies van bestuur is enorm. Die bestuurders moet 'n wyse vind om die ontwikkeling optimaal te

kapitaliseer sonder om die unieke eienskappe van die omgewing prys te gee (Boo 1990: xiv).

Om bewus te word van hulle rol en plek in ekotoerisme, moet ekotoerisme-organisasies bewus word van die verskillende behoeftes van die plaaslike gemeenskappe en die nasionale bewarings- en ontwikkelingstrategieë (McNeely et al 1989: 9).

Soms kyk die beginsels vir die respek van die natuur, die bevrediging van basiese behoeftes en publieke deelname in dieselfde rigting. Deur 'n meer regverdigde stelsel te ontwerp vir grondverhuring en -beprysing en tegniese bystand vir kleinskaal en arm boere, kan ontbossing en verkeerde landbou metodes verminder word, en basiese behoefte bevrediging kan behaal word.

Oorspronklik was bewaring die hoogste prioriteit by die meeste ekotoerisme- en biodiversiteitsdebatte, en die plaaslike gemeenskapselement is vergete gelaat. Dit het egter duidelik geword dat biodiversiteit nie bewaar kan word sonder die betrokkenheid van die plaaslike gemeenskap nie. Terwyl dit nodig is om nasionale parke en beskermde gebiede te erken as 'n middel om die biodiversiteit te bewaar, moet die plaaslike gemeenskappe, en die evaring wat die toeriste het in die gebiede, in gedagte gehou word. Toerisme vind nie in isolasie van die plaaslike bevolking plaas nie. Toerisme vereis infrastruktuur en toegang tot grond, wat die plaaslike bevolking direk raak. In baie gevalle is die natuurlike omgewing die bron van 'n gemeenskap se lewensbestaan.

Daar is gevind dat ekotoerisme 'n beter basis bied vir die bewaring van natuurlike hulpbronne. Hierdie voordele kan raakgesien word deur die plaaslike gemeenskappe, wat hulle kan motiveer om hulle natuurlike omgewing beter te bewaar en uiteindelik ekonomiese voordeel daaruit te put. Aan die ander kant as ontwikkeling deur buitestaanders bestuur word, is dit algemeen dat oor-ontwikkeling plaasvind, en dat die geld wat gegenereer word nie in die gemeenskap bly nie. Dit lei tot eksploitasie van 'n natuurlike gebied wat onherroeplike skade aan beide die natuur en die gemeenskap kan aanrig (Wearing et al 2000: 85).

5.7 Die ekonomiese waarde van ekotoerisme

Daar is weinig studies gedoen oor die ekonomiese waarde van ekotoerisme. Dit is omdat data nie sistematies deur die privaatsektor, owerhede of die VN WTO (Verenigde Nasies Wêreld Toerisme Organisasie) ondersoek is nie. Dit is ook deels omdat ekotoerisme 'n relatief nuwe verskynsel is.

Desnieteenstaande is ekotoerisme en natuur-georiënteerde toerisme 'n florerende bedryf. Daar word bereken dat daar in 1998 tussen 157 en 236 miljoen ekotoeriste wêreldwyd was. Dit beteken dat ekotoerisme in 1998 na raming tussen US\$93 en US\$ 233 biljoen bygedra het tot die nasionale inkomste van verskeie lande (Ceballos-Lascuráin 1996:48).

Die VN WTO data het ook bekend gemaak dat daar oor die laaste 20 jaar 'n verskuiwing plaasgevind het in die toerismebedryf, en dat die ontwikkelende lande deesdae baie meer baatvind by toerisme as in die verlede. Hierdie lande het die mees diverse fauna, flora en ekosisteme, en dus ook die grootste potensiaal vir ekotoerisme (Ceballos-Lascuráin 1996:48).

'n Studie wat gedoen is in die Amboselli Nasionale Park in Kenia, het getoon dat een leeu in die 1980's US\$27 000 per jaar werd is as 'n toeriste attraksie. In 1996 was 'n volgroeide maanhaar leeu meer as US\$500 000 werd (Ceballos-Lascuráin 1996:49).

Inkomste is egter net 'n deel van die hele prentjie en geen som geld kan 'n park beskerm as dit nie help om die oorsake van omgewingsdegradasie op te los nie. Die meeste probleme spruit uit die behoefte van die plaaslike bevolkings om die grond te gebruik vir hulle eie lewensbestaan. Een van die grootste uitdagings wat gebied word aan natuur-georiënteerde toerisme, is om te verseker dat plaaslike gemeenskappe 'n toepaslike deel van die inkomste (afkomstig van toerisme) ontvang, terwyl die natuurlike en kulturele erfenis waarop hierdie inkomste steun, bewaar word (Ceballos-Lascuráin 1996:49-51).

5.8 Opsomming.

Die groeiende populariteit van ekotoerisme reg oor die wêreld, toon dat daar 'n globale bewuswording is van die essensie om die natuurlike en kulturele omgewing te bewaar. In ontwikkelende lande bied dit 'n moontlike oplossing vir armoede in die landelike gebiede. Dit maak die inheemse bevolking bewus van die waarde van hulle gebruike en tradisies, asook die natuurlike omgewing waarbinne hulle hulself bevind. Dit lei daartoe dat inwoners hul eie omgewings beter bewaar, met die oog op 'n volhoubare lewensbestaan in harmonie met die omgewing. Die ekotoeris kan die gebied wat hy besoek as 'n geheel ervaar; met ander woorde, hy ervaar nie net die natuurlike omgewing nie, maar ook die mense wat in die gebied woon. Hy kan die wisselwerking tussen die mens en die natuur beleef, asook die rykdom in kulture en tradisies van die inheemse bevolking.

Hoofstuk 6

Die bespreking van reeds bestaande organisasies in Afrika

6.1 Inleiding

Daar is reeds verskeie ontwikkelingsorganisasies wat hulle toespits op die ontwikkeling van toerisme in harmonie met die natuur. Contour Project Managers, Gallman Memorial Foundation en CAMPFIRE is drie voorbeelde van hierdie tipes organisasies wat bespreek gaan word.

6.2 Contour Project Managers

Contour Project Managers is gestig in Februarie 1993. Die hoofdoel van die organisasie is die konsultasie en projekbestuur in die gebied van bewaring en toerisme-ontwikkeling. Die dienste wat hulle bied sluit in: die waardering van potensiële ontwikkelingsmoontlikhede en die haalbaarheid daarvan, asook die opstel van konseptuele ontwikkelingsplanne.

Die organisasie verleen ook hulp aan ontwikkelings deur die administrasie en koördinerende van ontwikkelingsprojekte, die aanwending van die natuurlike hulpbronne op 'n volhoubare wyse, en die betrekking van die plaaslike gemeenskap by die beplanning en bestuur van die ontwikkelings.

Contour Project was bertokke by die herstrukturering van omgewingsake en toerisme in Mpumalanga na die 1994 verkiesing, en het werkskole in strategiese beplanning en strukturering aangebied, wat gelei het tot die stigting van die Mpumalanga Parkeraad en die Mpumalanga Toeriste Owerheid.

Gemeenskapsprojekte waarby Countour betrokke was sluit onder andere die stigting van verskeie gemeenskaps-toerisme organisasies in (Linx Africa (internet bron) 1999)

6.3 Gallmann Memorial Foundation

Die Gallmann Memorial Foundation (GMF) is gestig in 1984 deur Kuki Gallmann skrywer van die boek *I Dreamed of Africa* (wat later ook 'n rolprent geword het met dieselfde naam). Die doel van die stigting is om te bewys dat die harmonieuse voortbestaan van die ontwikkeling van natuur se hulpbronne en die bewaring van die omgewing wel moontlik is.

Die plaas Ol Ari Nyiro, in die noorde van Kenia, word gebruik as 'n model van hoe die harmonieuse ontwikkeling van die natuur en die omgewing moet plaasvind. Op hierdie plaas word daar kommersieel met gewasse (8100 ha), beeste, skape en kamele geboer, terwyl die natuurlike omgewing onversteurd voortbestaan. Die plaas spog met 'n wye verskeidenheid fauna en flora, soos kameelperde, buffels, olifante, leeu, luiperds en die grootste populasie swart renosters buite 'n Keniaanse nasionale park, asook die enigste oorblywende natuurlike woud in die area. Die inheemse populasie van die gebied woon en werk ook onversteurd op die plaas sonder om van hulle kulturele gewoontes en tradisies afstand te doen.

'n Wildernis opleidingsentrum is deur die GMF gebou, waar studente van reg oor die wereld (afgesien van hulle afkoms) eerstehandse opleiding ontvang oor natuurbewaring in harmonie met ontwikkeling. Daar is ook 'n navorsingskamp opgerig waar wetenskaplikes en studente kan navorsing doen oor die fauna en flora in hulle natuurlike omgewing. Innoverende eksperimente in natuurbewaring, omgewingsbestuur en organiese landboumetodes word hier gedoen en die bevindinge word gedeel met die hele gemeenskap tot voordeel van die land.

Die plaas wat bestuur word deur die GMF is 'n voorbeeld van een waar daar kommersieël op geboer word én 'n toerisme-industrie op bedryf word, sonder dat die plaaslike bevolking of die natuurlike omgewing daardeur benadeel word (Bojak, (internet bron) 1998).

6.4 CAMPFIRE

CAMPFIRE is 'n akroniem vir *communal areas management program for indigenous resources*. Dit is 'n nuwe wyse waarop landelike ontwikkeling en bewaring gekombineer word, deur die mense in die platteland alternatiewe maniere te wys hoe natuurlike hulpbronne aangewend kan word tot hulle voordeel. Dit word geheel en al bestuur deur die plattelandse bevolking van Zimbabwe.

CAMPFIRE begin wanneer 'n landelike gemeenskap die staat se Departement van Omgewingsake versoek om 'n stuk grond en die reg om die natuurlêwe daarop te bestuur, aan hulle af te staan. Deur die hulpbronne aan die mense beskikbaar te stel, word die natuur meer waardevol vir die mense omdat dit 'n ekonomiese en ekologiese veilige hulpbron is. Die projekte wat die gemeenskappe aanpak, om voordeel uit die omgewing te trek, verskil van distrik tot distrik.

Meeste gemeenskappe verkoop fotografie en jag konsessies aan toer-operateurs volgens die reëls en jagkwotas wat vasgestel is tydens konsultasie met die Departement van Omgewingsake. Ander gemeenskappe kies om self te jag en die produkte self te benut, sommige konsentreer selfs op die oes en verwerking van sekere plante vir eie gebruik en bemarking.

Die geld wat gegenereer word gaan in die meeste gevalle direk na die huishoudings toe, en die inwoners besluit self wat hulle met die geld gaan maak. Gewoonlik word dit terug in die gemeenskap gestort, deur saam te span om 'n groot item te koop (bv. 'n meule vir hulle gewasse).

CAMPFIRE werk meestal in Zimbabwe se voormalige tuislande wat in die begin van die eeu deur die Europeërs geskep is. Die inheemse populasie is verskuif na die semi-ariëde dele van die land. Hierdie dele van die land bevat nou ongeveer 5 miljoen mense, wat amper die helfte van die land se bevolking is.

CAMPFIRE is 'n poging om ekonomiese insette te gebruik om die mees toepaslike bestuursisteen vir sensitiewe gebiede te bevorder onder die plaaslike bevolking.

Zimbabwe het ongeveer 12% van sy grond afgestaan vir beskermde omgewingsareas. Die meeste van hierdie grond word omring deur tuislande. CAMPFIRE help om te keer dat die beskermde dele nie eilande in 'n see van ontwikkeling word nie, deur die natuur en sy produkte waardevol genoeg te maak vir die plaaslike bevolkings om dit te bewaar. Die doel was nog nooit om buffersones rondom die nasionale parke te skep nie, maar eerder om die nasionale parke se grond (en die gebruik daarvan) te integreer met die beplanning van die aanliggende gemeenskappe.

Hoewel CAMPFIRE oor die algemeen betrokke is by die bewaring van die natuurlewe, is die beheer wat aan die mense gegee word oor die grond meer belangrik. Tot en met die stigting van CAMPFIRE was die landelike bevolking nie bemaagtig om beheer uit te oefen oor die gebruik van die grond waarop hulle bly nie. Die is waaroor CAMPFIRE gaan – die bestuur en beheer van die natuur deur die plaaslike bevolking tot hul eie voordeel.

'n Voorbeeld van een van CAMPFIRE se eerste gemeenskappe is Masoka in die noord-oostelike deel van Zimbabwe. Dit is 'n gebied met min hulpbronne en 'n baie arm gemeenskap wat wilddiefstal as hulle enigste bron van inkomste gesien het. In 1989 het hulle by CAMPFIRE aangesluit. Teen 1994 verdien die gemeenskap al Z\$600,000 uit jag konsessies. Die gemeenskap het die geld gebruik om 'n gesondheidskliniek te bou, wildbewaarders, wat voorheen wilddiewe was, word betaal, en hulle befonds selfs hulle eie sokkerspan. Elke huishouding verdien tans

meer as vier maal meer in hulle jaarlikse inkomste (CAMPFIRE (internet bron) geen datum).

6.5 Allan Savory Centre for Holistic Management

Die Allan Savory Sentrum is 'n internasionale nie-winsgewende organisasie wat in 1984 gestig is om holistiese bestuur reg oor die wêreld te koördineer. Holistiese bestuur help mense om hulle hulpbronne op 'n volhoubare wyse te bestuur. Daar is 'n kantoor in Victoria Valle wat Suider-Afrika bedien.

Holistiese bestuur is 'n nuwe eenvoudige besluitnemingsraamwerk wat gebruik kan word om, onder andere, landelike gemeenskappe te bemagtig sodat hulle landbou-ontwikkeling kan doen wat die gemeenskap kan onderhou. Holistiese bestuur word deur ongeskoolde gemeenskappe tot gesofistikeerde wetenskaplikes gebruik.

Die Allan Savory Sentrum soek onder andere na wyses om verwaarloosde landskappe, en die mense wat afhanklik is van die grond, te herstel met praktiese, lae koste oplossings. Die organisasie werk saam met verskeie ander organisasies aan projekte om gemeenskappe te help om hulle grond te herwin. Deur beplanning op grondvlak, navorsing en beleidsinisiatiewe het dié organisasie (in samewerking met ander) merkbare verbeterings aangebring in volhoubare landbou, plaasbestuur, natuurlewebestuur en gemeenskapsontwikkeling.

Die sentrum bied oorsigte en werkskole aan vir mense wat meer informasie soek oor holistiese bestuur (The Allan Savory Center for Holistic Management (internet bron) 2002).

Hoofstuk 7

Samevatting

Die noodsaaklikheid om armoede te verlig is vanselfsprekend. As gevolg van groeiende bevolkings raak die probleem ook daaglik groter en lei dit tot ander probleme, soos swak sosiale omstandighede, misdaad en vigs. Wanneer mense in armoede verval raak hulle meer afhanklik van natuurlike hulpbronne wat druk plaas op die fisiese omgewing.

In hierdie werkstuk is toerisme as 'n alternatiewe bron van inkomste vir die arm platteland ondersoek. Indien toerisme gebruik word om 'n inkomste te genereer, word die natuurlike hulpbronne wel gebruik. Die verskil lê egter in die feit dat hierdie bronne nie uitgeput word nie, mits dit oordeelkundig aangewend word. Dit lei tot die ontwikkeling van volhoubare gemeenskappe, wat nie meer aangewese is op hulp vanaf die staat nie.

Suider Afrika het van die mooiste en mees unieke natuurskoon in die wêreld, en word reeds jaarliks deur duisende toeriste besoek. Toerisme is ook een van vinnigste groeiende industrieë in die wêreld. In Botswana en Zimbabwe is dit reeds een van die hoof bronne van buitelandse valuta. Ongelukkig bereik baie min van die voordele van toerisme die arm plattelandse bevolking.

Toerisme moet aan die armer gemeenskappe bekend gestel word en leiding moet verskaf word oor die bestuur van 'n toerisme industrie. Toerisme beplanning word dikwels aangedryf deur kommersiële belange, met minder aandag aan die gemeenskap en die omgewingskwessies. Dit is juis nodig om die plaaslike gemeenskap te betrek by die beplanning omdat dit hulle is wat die omgewing die beste ken, en wat direk afhanklik is van die omgewing vir hulle voortbestaan.

Toerisme wat volhoubaar is kan slegs werk as al die betrokke partye mekaar se belange respekteer, aangesien die langtermyn doelwitte van die gemeenskap, die omgewing en die toerismebedryf inter-afhanklik van mekaar is.

Bronnelys:

Bates, B 1991 *Ecotourism – a case study of the lodges in Papua New Guinea*. Paper presented at the PATA 40th Annual Conference, Bali, Indonesia, 10-13 April.

Blangly, S, and Epler-Wood, M. 1992 *Developing and implementing ecotourism guidelines for wild lands and neighbouring communities*, The Ecotourism Society: Vermont.

Bhojak, K. 1998 *Galmann Memorial Foundation*, Kenia, beskikbaar op die internet by: <http://www.gallmannkenya.org/> (24 Oktober 2001)

Boo, E. 1990 *Ecotourism: potentials and pitfalls*, vols. 1 & 2 World Wide Fund for Nature, Washington D.C.

Bramberger, M. 1996 *The Design and management of poverty reduction programs and projects in Anglophone Africa*, World Bank, Washington.

CAMPFIRE *Communal areas management programme for indigenous resources:empowering rural communities for conservation and development* Zimbabwe.

Beskikbaar by <http://www.campfire-zimbabwe.org/> (10 Oktober 2001)

Carter, M.R. 1998 *Poverty, livelihood and class in rural South Africa*, School of Development Studies, University of Natal.

Ceballos-Lascurain, H. 1996 *Tourism, ecotourism and protected areas: the state of nature based tourism around the world and guidelines for it's development*, IUCN-The World Conservation Union: Gland, Switzerland

Chambers, R. 1989 *Rural Development, Putting the last first*, Longman Scientific and Technical, Harlem, England.

Clever, K. 1999 *Rural Development Strategies for Poverty Reduction and Environmental Protection in Sub-Saharan Africa*, World Bank, Washington.

**Dept. of
Environment
Affairs and**

Tourism 1993 *The Use of fiscal instruments in environmental management : a project aimed at influencing state and private sector environmental policy*, Dept. of Environment Affairs, Pretoria.

**Dept. of
Environmental
Affairs and
Tourism**

1996 *Towards a new environmental policy for South Africa*, Dept. of Environmental Affairs and Tourism, Pretoria

Eliot, J.A 1994 *An Introduction to Sustainable Development: The Developing World*, Routledge, New York.

Fennell, D.A. 1999 *Ecotourism: an Introduction* Routledge, London.

Furtado, R. and Belt, T. 2000 *Economic Development and Environmental Sustainability: Policies and Principles for a dirable equilibrium*, World Bank, Washington D.C.

Gentis, A. Gentis, J. & Fellman, J. D. 1996 *Introduction to Geography*, Wm. C. Brown Publishers, London.

Godwin, P 2001 *Africa's Game Parks – down with the fences*, Nation Geographic, September 2001 : 5 - 29

Goodwin, H.L 1998 *Tourism, conservation and sustainable development: case studies from Asia and Africa*, International institute for Environment and Development, London.

1996 *Grondwet*, Staatsdrukker, Pretoria

Hall, M. C. and Lew, A.A. 1998 *Sustainable development: a geographical persective*, Longman, New York.

Honey, Martha, 1999 *Ecotourism and sustainable development: who owns paradise?*, Island Press, Washington.

Johnson, B. 1993 *Breaking out of the tourist trap*, Cultural Survival Quarterly 14 (1)

Krippendorf, J. 1987 *The holiday makers*, Heinemann: London.

Kutay, K. 1990 *Ecotourism: travel's new wave*, Vis a Vis, July, pp. 4-80

Lindberg, K. 1991 *Policies for maximising nature tourism's ecological and economical benefits*, International Conservation Financial Project Working Paper, World Resources Institute, New York.

Linx Africa 1999 *Contour Project Managers: Conservation and Tourism Development Consultants and Project Managers*, Suid Afrika, beskikbaar op die internet by: <http://www.tourismnorthwest.co.za/contour/> (18 Augustus 2001)

May, J. 1998 *Poverty and Inequality in South Africa*, Fischwicks, Durban.

McNeely, J.A. and Thorsell, J. 1989 *Jungles, Mountains and islands: how tourism can help conserve natural heritage*. IUCN: Gland, Switzerland.

Miller, T.G. 1996 *Living in the Environment*, Wadsworth, London.

Mowforth, M. & Munt, I. 1998 *Tourism and sustainability : new tourism in the Third World*, Routledge, London.

National Geographic September 2001

Nattrass, J. 1986 The anatomy of rural Black poverty : the challenge to a new economic order : Rural Urban Studies Unit, University of Natal, Durban.

Patterson, K. 1992 "Aloa for sale" In Focus 4: 4-5

Reid, D.G. 1999 *Ecotourism Development in Eastern and Southern Africa*, Weaver Press, Harare.

Richardson, J. 1991 *The case of an ecotourism association*. In *Ecotourism incorporating the global classroom* (ad. B. Weiler), Bureau of Tourism Research, Canberra.

Shiva, V. 1992 *Recovering the real meaning of sustainability*, in Cooper, David E. en Palmer (out.) *The environment in question*. Oxford: Routledge.

Stock, R. 1995 *Africa South of the Sahara*, Guilford Press, New York.

Swanson, T.M. 1992 *Economics for the Wilds*, Island Press, Washington D.C.

The Allan Savory Center for Holistic Management 2002 Texas, Beskikbaar op die internet by: <http://holisticmanagement.org/> (10 Januarie 2002)

Voges, F.W.J. 1999 *Sustainable development and the socially embedded firm: an inquiry into the nature, causes and transformation of structural unsustainability in contemporary liberal capitalism*. Dept. Filosofie universiteit Stellenbosch.

Walmsley, R. D. 1996 *Environmental indicators*, Dept. of Environmental Affairs and Tourism, Pretoria.

Wearing, S & Neil, J.. 2000 *Ecotourism: impacts, potentials and possibilities*, Butterworth-Heinemann, Oxford.

World Bank 1989 *Sub-Saharan Africa: From Crisis to Sustainable Growth: A Long-Term Perspective Study*. World Bank, Washington D.C.

World Commission on Environment and Development (WCED) 1987 *Our common future* (The Bruntland Commission Report) Australian edition, Oxford University Press: Melbourne

Yeld, J. 1991 *Caring for the Earth: A Strategy for Sustainable Development*, SANF en IUCN.